

האידאולוגיה של מתיישבי בקעת הירדן

בהדרכת ד"ר גדי טאוב

תוכנית המצטיינים

ביה"ס למדיניות ציבורית ע"ש פדרמן

האוניברסיטה העברית

הגשה במסגרת תוכנית המצטיינים

תזה מחקרית

תאריך : 24.6.2019

תירא-אל כהן

(308368331)

תקציר

עבודה זו עוסקת באידאולוגיה של מתיישבי בקעת הירדן במרוצת 50 שנות ההתיישבות בחבל ארץ זה. היא מתחקה אחר היחס להתיישבות כערך, כפי שהתפתח על רקע משברים כלכליים, נטישה פוליטית, אי-ודאות מדינית ושתי אינתיפאדות. הרעיונות משתרגים במציאות הכלכלית, הפוליטית, המדינית והביטחונית. יש שהאידאולוגיה מובילה ויוצרת מציאות של עשרות יישובים במדבר שהיה לגבול המזרחי, ויש שאירועים כבדי משקל מעצבים מחדש את האידאולוגיה.

בעוד שערך ההתיישבות בציונות נחקר רבות, וכמוהו גם משמעות ההתיישבות ביהודה, שומרון ועזה – האידאולוגיה החלוצית של מתיישבי בקעת הירדן כמעט לא עוררה עניין מחקרי, על אף שהימצאותה בתפר שבין הציונות הקלאסית לציונות הדתית מאפשרת מבט מרענן על הנושא. האידאולוגיה של מתיישבי בקעת הירדן מהווה מקרה בוחן מעניין למקומה של ההתיישבות כפרקטיקה מרכזית של הציונות המעשית, שכן היא חבל הארץ האחרון שמפלגת העבודה יצאה ליישבו ברוח עברה החלוצי. העובדה שהדבר התנהל במקביל לעלייתו של מפעל ההתיישבות של גוש אמונים מאפשרת לחדד את מושגי הדיון ופותחת פתח למחקר השוואתי.

פתח דבר

בסוף שנת 2014 הקמתי כפר סטודנטים ראשון בבקעת הירדן. עברתי לגור בבית ספר שדה נטוש במעלה אפרים יחד עם קבוצה של 20 צעירים וחלום גדול. שממת הנוף המדברי, הפוטנציאל שנראה בבירור דרך זוג עיניים בנות 21, והרצון לבנות עוד קומה בסיפור הציוני הם שהניעו אותי. בשנת 2016 – שלושה כפרי סטודנטים מאוחר יותר – החלטתי להירשם לתואר שני במדיניות ציבורית באוניברסיטה העברית. בקעת הירדן הוקמה כפרויקט ממשלתי, מלווה באינספור ניירות מדיניות ותוכניות רשומות. אותי סקרנה הרוח. הסיבה, "המַעֲבָר", ה"למה". פריצה בין המושבים והקיבוצים בבקעת הירדן להקמת מסגרות הגשמה לצעירים, הבנתי עד כמה מורכבת וחמקמקה הייתה הרוח שהקימה את יישובי הבקעה, ועוד יותר מכך הרוח, שמניעה את תושביה היום.

תודה לד"ר גדי טאוב, מנחה התזה, על ההכוונה והליווי לאורך הדרך על אתגריה השונים. תודה על אמון ומרחב יצירה, יחד עם יד מכוונת.

החומר הראשוני שעליו מבוססת העבודה הגיע ברובו מארגזי מסמכים וביטאונים בארכיון בקעת הירדן. "תפסתי" את הארכיון בימי הקמתו, והייתי הראשונה שקיבלה בו שירות. תודה לאורית גפני האוצרת המסורה. תודה לניצה שפלן, האוצרת של ארכיון בית יגאל אלון, על שחלקה איתי את תוכנית אלון בכתב ידו המקורי של יגאל אלון.

תודה לרות סובל, העורכת הלשונית החכמה והמוכשרת, שהקפידה לערוך כל תו בעבודה ובפרט על העברית המדויקת. בתור מי שעברית היא שפתה השלישית, היית עבורי עזרה אמתית.

תודה לבית הספר למדיניות ציבורית ע"ש פדרמן שהוא בית אקדמי, שידע להכיר ולהוקיר את העשייה החברתית במקביל לעשייה האקדמית, ואף ציין זאת במלגת הצטיינות חברתית. תודה מיוחדת לעפרה תורן-קומר, המנהלת האדמיניסטרטיבית של תוכנית המצטיינים.

תודה לארגון קדמה, הפועל להקמת מסגרות הגשמה לצעירים בהתיישבות בספר מדינת ישראל, על שאפשר לעסוק ברוח במקביל לעיסוק במעשה.

שנתיים וחצי ארכה תקופת ההגות והכתיבה של התזה הזאת. בעולם המעשה היו אלו שנתיים וחצי של השלמת הקמת תשעה כפרי סטודנטים, של נישואין לבן בקעת הירדן, ושל תחילת בניית ביתנו במושב מכורה. תודה לבקעת הירדן ולגבול המזרחי על מרחב היצירה, ברוח ובמעשה.

תוכן העניינים

ii	תקציר
iii	פתח דבר

1	מבוא
5	סקירת ספרות

פרק ראשון

תקופת ההקמה – 1967-1977

10	תוכנית אלון – התיישבות ביטחונית
22	הזדמנות נוספת לציונות מעשית

פרק שני

תקופת ההגשמה – 1977-1993

24	המהפך במהופך
31	מסגרת הגשמה ללא מגשימים
37	בקעה אחת, שמונה ראשים
40	"מבחינת הערבים, בקעת הירדן היא חלק בלתי נפרד מיו"ש"

פרק שלישי

משבר הזהות – 1993-2002

44	מאיום ירדני לאיום פלסטיני – באנו לגור במקום עם קונצנוס
50	אנחנו כמו הגולן
54	אנחנו לא מתנחלים

פרק רביעי

תקופת ההשלמה – 2002-היום 63

63 אנחנו מתנחלים

70 לשחות בבריכה באלכסון

סיכום

75 "בקעת הירדן – סיפור אהבה ישראלי"

ביבליוגרפיה

79 ספרות

81 ארכיון

82 עיתונות

נספחים 83

83 מפת תוכנית אלון, בכתב ידו של יגאל אלון, 1967, מתוך ארכיון בית יגאל אלון

כרזות מפלגת המערך, המפד"ל, ומשקי חירות-בית"ר, בחירות 1977, מתוך

84 ארכיון הספרייה הלאומית

85 כרזות המועצה האזורית בקעת הירדן, כנס חמישים שנה לבקעת הירדן, 2017

מבוא

במהלך מלחמת ששת הימים כבשה ישראל במפתיע שטחים נרחבים, ביניהם בקעת הירדן. כברת הארץ הנוספת הזאת הולידה למדינת ישראל קו מגע חדש עם מדינה שכנה, ממלכת ירדן.

כדי להבטיח גבול זה, הוחלט להקים רצועת יישובי ספר אשר יהוו חיץ בטחוני בגבול החדש שנוצר עם ממלכת ירדן. את מפת ההתיישבות שהוקמה כתוצאה מכך בבקעת הירדן הגה יגאל אלון, איש אחדות העבודה, שתכנן רצף התיישבות ביטחונית, מבוססת על תפיסה מקבילה לזאת של גבולות הצפון והדרום.

במרוצת 50 שנות ההתיישבות, ידע חבל הארץ הזה מהפך פוליטי (1977), משבר כלכלי מטלטל (1985), עשור של משא ומתן מדיני על קיומו (1992-2002) ושתי אינתיפאדות (1987, 2001). שאלת הלגיטימציה של ההתיישבות בו, במקביל לשאלת הלגיטימציה של ההתיישבות ביהודה ושומרון, מעוררת דיון סוער בחברה הישראלית ובמידה מסוימת אף חוצה אותה לשני מחנות.

מחקר זה יתמקד באידאולוגיה שעמדה בבסיס מעשה ההתיישבות בבקעת הירדן. הוא ישאל מה הייתה נקודת המוצא האידאולוגית לפרויקט ההתיישבותי של הקמת 17 יישובים במהלך 10 שנים? מה היו התמורות באידאולוגיית המתישבים במרוצת 50 שנות התיישבות בחבל הארץ? כיצד השפיעה המציאות הכלכלית, הביטחונית והמדינית על האידאולוגיה של המתישבים? כיצד השפיעו רעיונותיהם שלהם על מהלך האירועים?

מתודולוגיית המחקר היא מתחום ההיסטוריה של הרעיונות, מפרספקטיבה של מדיניות ציבורית. המחקר הוא איכותני, אתנוגרפי, וחוקר את השדה בעיקר באמצעות ניתוח מסמכים ארכיוניים: תעודות ייסוד של היישובים, תוכניות ממשלתיות, מסמכים רשמיים, חוברות חינוך בלתי פורמאלית, עיתונות מקומית ונאומים. מתוך אלה ינסה המחקר להרכיב תשובות לשאלות שנמנו לעיל.

המחקר מחולק לארבעה פרקים לפי תקופות: תקופת ההקמה (1967-1977), תקופת ההגשמה (1977-1993), תקופת המשבר (1993-2002) ותקופת ההשלמה (2002-2019). החלוקה משקפת פאזות שונות ומובחנות של התפתחות האידאולוגיה כפי שעלה מחומר המחקר, ובמקביל לאירועים ותקופות שעברו על החברה הישראלית באופן כללי. כל אחד מהפרקים בנוי מתתי

פרקים שמציגים את התמות השונות באידאולוגיה של מתיישבי בקעת הירדן ואת הנסיבות שהשפיעו על מציאות אותה תקופה.

תחילתה של התקופה הראשונה היא עם הקמת היישוב הראשון בבקעת הירדן, כבר בשנת 1967, כחצי שנה לאחר תום קרבות מלחמת ששת הימים. היא נמשכה 10 שנים, ובמהלכה קמו 17 יישובים, על פי מפת תוכנית יגאל אלון. אלון תפס את ההתיישבות האזרחית בבקעה כאמצעי ביטחוני לשמירה על הגבול המזרחי, והתווה את תוכניתו במקביל להקמת היישובים בפועל, בהיותו סגן ראש הממשלה לענייני התיישבות בממשלת לוי אשכול. במהלך תקופה זאת הוקמה תנועת גוש אמונים עלי ידי בני הציונות הדתית במטרה ליצור התיישבות פרו-אקטיבית ביהודה ושומרון. בין מתיישבי יהודה ושומרון לבין מתיישבי בקעת הירדן התקיים דיאלוג, אשר באמצעותו נוכל לעמוד על המאפיינים הייחודיים של מתיישבי בקעת הירדן. החוט המקשר בין שתי תנועות ההתיישבות שזור בעבודה זאת. ראשיתו בהיבדלות מוחלטת וסיומו בשותפות זהירה.

בעשור הראשון יצאה קריאה ממלכתית להתיישבות בבקעת הירדן. עבור מי שחונכו על אתוס של חלוצים, "חומה ומגדל" לוחמי הפלמ"ח ומחתרות, הייתה זאת הזדמנות למימוש ציונות מעשית. קרבות ארץ המרדפים והקמת היישובים הראשונים יצרו אווירה של "אנו באנו ארצה לבנות ולהיבנות בה" שמשכה בני עולים חדשים מארצות ערב, בני ניצולי שואה עירוניים ואזרחים שסיפורי גבורה והתנדבות קסמו להם אבל הם עצמם גדלו לתוך המציאות הממוסדת של מדינת ישראל וצה"ל.

תקופת ההגשמה התחילה עם המהפך הפוליטי. 10 שנים לאחר הקמת ההתיישבות בבקעת הירדן התחלף שלטון מפא"י בשלטון הליכוד. המהפך הביא תוצאה הפוכה מהמצופה: מנהיגי הליכוד לא חיו את נושא ההתיישבות כפי שעשו מנהיגי מפא"י. אותה בעירה שפרנסה את מעשה ההתיישבות בימי המפא"יניקים, שראו בבקעת הירדן הזדמנות לתיקון ולהגשמת חלומות, לא נמצאה בקרב מנהיגי הליכוד. בגין, שהבטיח כי "עוד יקומו הרבה אֶלוּנֵי מורה"¹, גנב את בכורת ההתנחלות מבקעת הירדן לטובת גוש אמונים וההתיישבות ביהודה ושומרון.

התקופה נקראת בעבודה זאת "תקופת ההגשמה" כי במהלכה הפכו היישובים מתוכנית על הנייר למציאות בפועל. אז גם נחשפו הפגמים שבתוכנית. התברר כי הקריאה למתיישבים לחיים של

¹ גדי טאוב, המתנחלים: המאבק על משמעותה של הציונות, (הוצאת ידיעות אחרונות, 2007), 73.

ציונות מעשית בבקעת הירדן, אינה נענית בקלות. הקמת יישובי בקעת הירדן הובילה לביסוס "המחלקה להתיישבות" במסגרת הסוכנות היהודית, והעמיקה את קיומה של תורה מקצועית: התיישבות. מתוך המסגרת המקצועית הזאת, באמצעות העיתונות והרדיו, נקראו אזרחים לבוא ולהתיישב, אך מענה לא היה. אנשים מתוך גלי העלייה ממדינות מפותחות לא היו מעוניינים בהתיישבות כפרית בחום המדבר, ותנועות הנוער והיאחזויות הנח"ל לא הוציאו מקרבן מסות של מתיישבים. לאחר הסכם השלום עם מצרים ופינוי ימית, בשנת 1982, הלך זרם המתיישבים הנענים לקריאות הפרסומיות של המחלקה להתיישבות ונחלש.

במהלך תקופת ההגשמה חל משבר כלכלי, משבר הקניות שהחל בשנת 1985. חוו אותו המושבים בכל רחבי הארץ, אך עבור מושבי בקעת הירדן הצעירים הוא היה מכה קשה במיוחד. באותם ימים הלכה והתבררה המורכבות שנבעה מהעובדה שבבקעת הירדן פעלו 8 תנועות מיישבות, בעלות אופי אידאולוגי שונה. החלוקה לתנועות המיישבות התבצעה בימי מפא"י, וכעת, בתקופת ההגשמה נחשפה המורכבות שבה. יישובי גב ההר, שחסרונם היה שהאדמות החקלאיות אינן צמודות אליהן, חולקו בין התנועות המיישבות החלשות יותר באותם ימים, תנועות הימין. המושבים זה אך החלו להתקיים ולפתח זהות, כאשר נוצר משבר כלכלי חמור שהוביל לנטישה המונית ביישובי גב ההר. הנטישה הקטינה את אוכלוסיות המושבים מכמה עשרות משפחות ליישוב למשפחות בודדות, ויצרה משבר זהותי עמוק בעמוד השדרה האידאולוגי – יישוב ללא מייסדים. סגירת בית הספר האזורי של גב ההר בשל מיעוט הילדים יצר משבר חריף שהועצם באינתיפאדה הראשונה שפרצה בשנת 1987.

תקופת המשבר, הביטחוני והמדיני, מתחילה עם סוף האינתיפאדה הראשונה ותחילתם של הסכמי אוסלו בשנת 1993, ונמשכת עד סיומה של האינתיפאדה השנייה בשנת 2002. ההצדקה הרעיונית של ההתיישבות בבקעת הירדן נטועה בתנועת העבודה מימי יגאל אלון, כאשר תנועת המושבים שלחה את בניה ליישב את מושבי הבקעה. תושבי בקעת הירדן נקלעו למבוכה בימי אוסלו כאשר נאלצו להכריע אם הם חלק מתנועת העבודה שהמצע הערכי הוביל אותה למחנה השלום, או שיש להם שותפות עם המתנחלים שמטרתם הנצחת האחיזה הישראלית בגדה המערבית כולה.

ההיבדלות מהמתנחלים התחילה מההכרה הפוליטית שאלה זכו לה לאחר המהפך. ההכרה הייתה מלווה בתקציבים ממשלתיים, בו-בזמן שבקרב המושבים היה משבר כלכלי חריף. גוש אמונים

היא תנועה דתית לאומית בעלת אידאולוגיה שהיא בראש ובראשונה אמונית. בקעת הירדן הייתה מאוכלסת במתיישבים חילוניים שבאו לממש ציונות מעשית והתיישבות ביטחונית קלאסית. ההשוואה בין שתי הקבוצות ערערה את מיצובם של יישובי הבקעה בחברה הישראלית.

ההיבדלות החרפה והפכה לסלידה בזמן האינתיפאדה הראשונה, חתימת הסכמי אוסלו, טבח גולדשטיין ומימוש הסכמי אוסלו, כאשר מתיישבי בקעת הירדן הבינו שיש משמעות ביטחונית ומדינית לכך שהם בשורה אחת עם מתיישבי יהודה ושומרון. אבל באינתיפאדה השנייה, שהתחילה בשנת 2001, סבלו מתיישבי בקעת הירדן לא פחות ממתיישבי יהודה ושומרון, ובין שתי הקבוצות צמחה סולידריות הדדית.

תקופת ההשלמה החלה לאחר האינתיפאדה השנייה בשנת 2002. ההתנתקות מגוש קטיף בשנת 2005, אשר הוכיחה שברגע האמת המתנחלים הם בראש ובראשונה ממלכתיים, קירבה מחדש בין שתי אוכלוסיות המתיישבים עד כדי שיתופי פעולה במסגרת מועצת יש"ע.

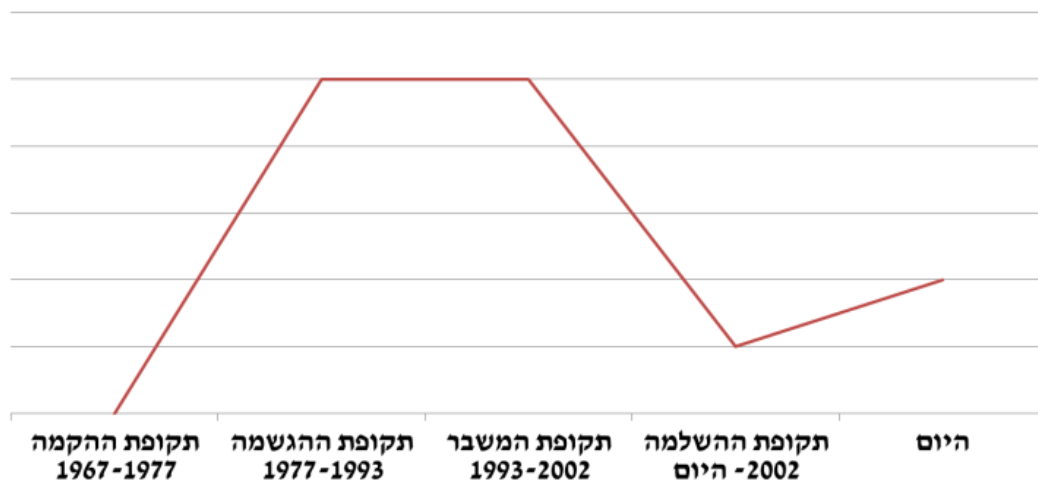
נקודה נוספת שמאפיינת את תקופת ההשלמה היא השתפרות המצב הכלכלי בעקבות משק גידול התמרים שמאפיין כיום את בקעת הירדן. מתוך הרווחה הכלכלית בולטת הדילמה המובנית בין האינטרס האישי לשימור המצב הקיים ושמירת נתח הדיבידנדים המחולקים בין חברי המושב מתשואת המשק השיתופי והנוחות שבשחייה בבריכה באלכסון, לבין האינטרס הכללי לקליטת משפחות חדשות לצורך הגידול הדמוגרפי הנצרך להשלמת מעשה ההתיישבות בבקעת הירדן.

אחת המטרות שהוצבו על ידי אנשי המקצוע שתכננו את בקעת הירדן הייתה בניית מערכת כלכלית המבוססת על ניצול המשאבים הטבעיים. מטרה זאת הובילה להקמת יישובים במודל של מושבים: משקים חקלאיים שיתופיים, שהמתיישבים בהם שותפים במניות המושב. כאשר המושבים החלו לשגשג כלכלית, בעיקר בזכות ענף גידול התמרים לייצוא, נוצר מודל שמעודד אי-צמיחה, כיוון שכל מתיישב חדש נוגס ברווחים של כל אחד מהמתיישבים הקיימים. לכך נוספה סוגיית חלוקת הקרקעות החקלאיות: גם כל בן חוזר מפחית מהונו של אביו, ונוצרת מציאות אבסורדית שבה המשפחות אינן מעוניינות בשיבת הבנים.

ארבעת פרקי המחקר עוסקים ב-50 שנות ההתיישבות בבקעת הירדן. על גבי רובדי המציאות, לכל אורך העבודה, נשאלה השאלות לגבי האידאולוגיה הראשונית להקמת היישובים, ולגבי התפתחות האידאולוגיה של מתיישבי בקעת הירדן. המציאות והאידאולוגיה שזורות זו בזו, ומשפיעות זו על

זו לסירוגין. עבודה זו אינה חוקרת את הרעיונות בחלל ריק. היא מבוססת על ההנחה שבין המציאות הפוליטית והכלכלית לבין הרוח יש יחסים של זיקה הדדית. ניתן לומר שהמציאות היא רשת מורכבת בעלת יסודות כלכליים, חברתיים ופוליטיים, שגם רעיונות שזורים בתוכה. היא משפיעה עליהם, והם בתורם חוזרים ומשפיעים עליה. לאור תפישה כזאת מבקשת העבודה לחקור את התפתחות האידאולוגיה של מתיישבי בקעת הירדן בתוך הקשרם ההיסטורי.

**שקלול אתגרי המציאות הבטחונית, כלכלית, פוליטית ומדינית
בבקעת הירדן 1967-2017**

סקירת ספרות

רבות נכתב אודות המתנחלים, מתיישבי גוש אמונים. תנועת גוש אמונים הקפידה לתעד את עצמה ואף הוציאה את הביטאון הפנימי "נקודה", במה שבועית להגות ולהלכי הרוח בקרב מתיישבי יהודה ושומרון. נעזרתי בו במספר מקרים בעבודה זאת. תנועת גוש אמונים, תנועה שיזמה והוציאה לפועל הקמה של עשרות יישובים ברחבי יהודה ושומרון, נתנה פרספקטיבה השוואתית חשובה למחקר זה. לפיכך השתמשתי במחקר אודות התפתחות האידאולוגיה של המתנחלים הדתיים, ובפרט במחקרו של ד"ר גדי טאוב, "המתנחלים והמאבק על משמעותה של הציונות"².

² גדי טאוב, המתנחלים: המאבק על משמעותה של הציונות, (הוצאת ידיעות אחרונות, 2007), 73.

לעומת זאת, לגבי האידאולוגיה של מתיישבי בקעת הירדן אין בינתיים מחקרים דומים. בניגוד למתנחלים הדתיים, בני המגזר הדתי-לאומי, למתיישבי בקעת הירדן אין אירגון גג אידאולוגי מובהק. יגאל אלון שיזם והקים את היישובים בבקעת הירדן, שייך לזרם אחדות העבודה שהלך ואיבד מכוחו בתוך מפלגת העבודה, שההתיישבות בבקעת הירדן לא הייתה חרותה על דגלה. לפיכך מחקר זה מבקש למלא את החסר, ונסמך בעיקר על חומר ראשוני. לצורך רקע נעזרתי בספרות מחקרית בדבר תנועת העבודה ואנשיה, הרקע ליוזמת "תוכנית אלון" ולכך שלא נתקבלה רשמית. ספרה הביוגרפי של אניטה שפירא על יגאל אלון, "אביב חלדו"³ היה בסיס להבנת הדינמיקה בין אנשי תנועת העבודה והרקע לכתיבת "תוכנית אלון", כמו גם ספרו הביוגרפי של אודי מנור על אלון.⁴ "תוכנית אלון" בעצמה, הן בנייתו של ירוחם כהן⁵ הן בכתב היד המקורי של אלון כפי שנמצא בארכיון בית יגאל אלון⁶, הייתה בסיס משמעותי לכתיבת הפרק הראשון בעבודה.

לצורך הבנת הרקע והאידאולוגיה לצמיחת "תנועת ארץ ישראל השלמה", אשר מספקת עדות מסייעת להבנת האידאולוגיה של מתיישבי בקעת הירדן, נעזרתי ב"ספר ארץ ישראל השלמה", אסופת מאמרים שכתבו אנשי תנועת ארץ ישראל השלמה בעריכתו של אהרון בן עמי.⁷ ספרו של יצחק טבנקין, "לקח ששת הימים",⁸ סיפק הסבר חשוב, מצדו של מנהיג פוליטי, גם אם לרגע, של תנועת ארץ ישראל השלמה. באותה מידה נעזרתי גם בשיריו של נתן אלתרמן, ובפרט ב"מול מציאות שאין לה אח".⁹ לצורך הבנת הרקע לקרבות ארץ המרדפים שהתנהלו בתקופת מלחמת ההתשה בבקעת הירדן נעזרתי בספרו של זאב דרורי, "אש בקוויים: מלחמת ההתשה בחזית המזרחית 1967-1970",¹⁰ ובספרו של אהרון יפה "המלחמה בארץ המרדפים".¹¹

הפרק השני של העבודה מתחיל ב"מהפך". לצורך הבנת הרקע ההיסטורי של המהפך הפוליטי נעזרתי בספרות הנרחבת בנושא, ובין היתר במאמרו של דני גוטוויין, "ההיגיון המעמדי של

³ אניטה שפירא, יגאל אלון: אביב חלדו, (הוצאת הספריה החדשה, 2004), 467-499.

⁴ אודי מנור, יגאל אלון: ביוגרפיה פוליטית (כנרת זמורה ביתן, 2016), 248-252.

⁵ ירוחם כהן, תוכנית אלון, (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1972), 114-135.

⁶ יגאל אלון, עתיד השטחים ודרכי הטיפול בפליטים, (ארכיון יד טבנקין, 1967), 1-14.

⁷ אהרון בן עמי, ספר ארץ ישראל השלמה, (הוצאת התנועה למען ארץ ישראל, 1977), 10.

⁸ יצחק טבנקין, לקחי מלחמת ששת הימים: שובה של ארץ בלתי מחולקת, (הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1970), 11-12.

⁹ נתן אלתרמן, מול מציאות שאין לה אח, עיתון דבר, יוני 16, 1967.

¹⁰ זאב דרורי, אש בקוויים: מלחמת ההתשה בחזית המזרחית 1967-1970, (הוצאת מערכות-מודן, 2012), 112-320.

¹¹ אהרון יפה, המלחמה בארץ המרדפים, (מערכות 412, מאי 2007), 52-59.

המהפך הארוך 1973-1977".¹² לצורך הבנת הדינמיקה של בחירות שנת 1977, הסתייעתי בכרזות ובמצעי המפלגות אשר מצאתי בספרייה הלאומית.¹³ בפרק השני יש התייחסות לניסיונות המחלקה להתיישבות לקלוט מתיישבים בבקעת הירדן, כפי שהיא באה לידי ביטוי בתוכניות הפיתוח של המחלקה, אותם מצאתי בארכיון בקעת הירדן.¹⁴ בפרק זה נעזרתי בניתוחה של יהודית שובל בדבר העלייה מברית המועצות, ואופן הסתגלותה בארץ. כן נעזרתי במחקר של נועם אבן אודות ההגשמה בתנועות הנוער בשנים אלו.¹⁵ לצורך העמקה בהבנת מקצוע ההתיישבות שנוצר במחלקה להתיישבות, והשוואה בין מודלים התיישבותיים שונים עיינתי במחקריהם על ההתיישבות הכפרית של ד"ר רענן ויץ,¹⁶ חיים גבתי,¹⁷ לביאה אפלבוים ודוד ניומן,¹⁸ ובמיוחד במאמרו של ישי גבע, "ראשיתו של מושב העובדים".¹⁹ כרקע למשבר הכלכלי במושבים, "משבר הקניות", השתמשתי במאמריהם של יצחק גרינברג ומשה שוורץ.²⁰ על המשבר הביטחוני שנוצר באינתיפאדה הראשונה, קראתי בספרם של זאב שיף ואהוד יערי, "אינתיפאדה".²¹

הפרק השלישי בעבודה מתחיל מהסכמי אוסלו בהנהגת ראש הממשלה יצחק רבין, ולצורך הבנת הדינמיקה המדינית והפוליטית הפנים-ישראלית של אותם ימים נעזרתי בספרות הרבה אודות רבין והסכמי אוסלו. בין היתר ספרו של איתמר רבינוביץ, "יצחק רבין",²² ספרו של אורי סביר, "מאחורי הקלעים של הכרעה היסטורית",²³ בני מוריס, "קורבנות",²⁴ יאיר הרשפלד "אוסלו",²⁵

¹² דני גוטוויין, *ההיגיון המעמדי של המהפך הארוך 1973-1977*, מתוך: עיונים בתקומת ישראל, (הוצאת יד בן גוריון כרך 11, 2000).

¹³ כרזות מפלגת המערך, המפד"ל, ומשקי חירות-בית"ר, בחירות 1977, מתוך ארכיון הספרייה הלאומית.

¹⁴ תוכנית לפיתוח בקעת הירדן, (הוצאת הנהלת החטיבה להתיישבות, פברואר 1972), 1-7.

¹⁵ נועם אבן, *לחנק לערכים ולא לצורות: המסע אל ההגשמה החדשה בתנועות הנוער*, (הוצאת מועצת תנועות הנוער, 2014), 43-114.

¹⁶ רענן ויץ, *מבוא לתכנון אזורי כפרי*, (המכון לחקר ההתיישבות כפרית ועירונית, 1968).

¹⁷ חיים גבתי, *מאה שנות התיישבות*, (הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1981), 219-222.

¹⁸ לביאה אפלבוים, דוד ניומן, *היישוב הקהילתי: בין כפר לפרבר צורות יישוב חדשות בישראל*, (המכון לחקר ההתיישבות כפרית ועירונית, 1989).

¹⁹ ישי גבע, *ראשיתו של מושב העובדים*, מתוך *עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות*, היישוב ומדינת ישראל כרך 1, (הוצאת מרכז מורשת בן גוריון, 1991), עמודים 462-480.

²⁰ יצחק גרינברג, *התמוטטות ארגוני הקניות של המושבים כמשל*, (מתוך עיונים בתקומת ישראל, הוצאת יד בן גוריון כרך 7, 1997).

²¹ זאב שיף ואהוד יערי, *אינתיפאדה*, (הוצאת שוקן, 1990).

²² איתמר רבינוביץ, *יצחק רבין ביוגרפיה*, (הוצאת דביר, 2017).

²³ אורי סביר, *התהליך - מאחורי הקלעים של הכרעה היסטורית*, (הוצאת משכל, 1998).

²⁴ בני מוריס, *קורבנות: תולדות הסכסוך הציוני-ערבי 1881-2001*, (הוצאת עם עובד, 2003).

דוד מקובסקי "לעשות שלום עם אש"ף".²⁶ לשם הבהרת הדינמיקה שהובילה להסכמי אוסלו, נעזרתי גם בספרו של אריה בועז בדבר הקמת אש"ף,²⁷ ובספרו של משה שמש בדבר היפרדות הזיקה בין ממלכת ירדן לבין הפלסטינאים.²⁸ ספרו המקיף של משה ז"ק, "חסיין עושה שלום" הבהיר את ההקשר של האינטרסים הירדניים והדינמיקה הפוליטית שהוביל המלך חסיין ביחסיו עם הפלסטינים ועם ממשלת ישראל.²⁹ בהשוואה בין בקעת הירדן לבין רמת הגולן מבחינה פוליטית ומדינית הסתייעתי בקטעי עיתונות ובהיסטוריית החקיקה של רמת הגולן. נוסף על אלה נעזרתי בקטעי עיתונות שונים לצורך תיעוד פיגועי הטרור שהתרחשו בבקעת הירדן במהלך האינתיפאדה השנייה.

הספרות הראשונית שנעזרתי בה לכל אורך העבודה היא בראש ובראשונה הביטאון הפנימי של מתיישבי בקעת הירדן, "יתד", שהפך בהמשך הדרך ל"בשביל הבקעה". הביטאון לא יצא באופן סדיר, אבל יש לו ערך רב. הוא הביא עדכונים שוטפים יותר מאשר היה במה לשיח בין המתיישבים, אך ניתן לדלות מתוכו את מצב רוחם, תקוותיהם וחרדותיהם, מול אתגרי המציאות המשתנה. הביטאון "יתד" שימש במה גם לשירי ילדים, מאמרים קצרים, כתבות וראיונות אשר היו מקור ייחודי עבורי להכרת רוחם של מתיישבי בקעת הירדן. תיעוד של "יתד" מצאתי בארכיון הבקעה במועצה האזורית בקעת הירדן, אשר היה בשלב הקמה בתקופה שבה עבדתי על המחקר הנוכחי. ביליתי חודשים ארוכים בחדר הארכיון הקטן, נוברת בארגזים ישנים בין גיליונותיו.³⁰

נוסף על כתבי תוכניות פיתוח מפורטות לאזור אשר נכתבו על ידי המחלקה להתיישבות אשר שימשו בסיס מחקרי לעבודה זאת, נעזרתי בתוכניות פיתוח מאוחרות יותר של המועצה האזורית.

²⁵ יאיר הירשפלד, אוסלו : נוסחה לשלום - המשא ומתן על הסכמי אוסלו - האסטרטגיה ומימושה, (הוצאת עם עובד, 2000).

²⁶ דוד מקובסקי, לעשות שלום עם אש"ף, (הוצאה עצמאית, 1996).

²⁷ אריה בועז, הקמת אש"ף : מאי 1964, (מתוך : עיונים בתקומת ישראל 3, 1993).

²⁸ משה שמש, אש"ף : הדרך לאוסלו – שנת 1988 כמפנה בתולדות התנועה הלאומית הפלסטינית, (מתוך : עיונים בתקומת ישראל 9, 1999).

²⁹ משה ז"ק, חסיין עושה שלום, (הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 1996).

³⁰ ביטאון "בבקעה" (1975-1985).

ביטאון "יתד" (1981-1999).

"עיתון המועצה האזורית בקעת הירדן" (2007-2009).

"בשביל הבקעה" (2009-2019).

במשך כל תהליך העבודה השתמשתי בקטעי עיתונות ארצית ומסמכים רשמיים, בפרט סביב הסכמים מדיניים ואירועים ביטחוניים שהתקיימו בבקעת הירדן.

אני מקווה כי עבודת המחקר הזאת תשפוך אור על האידאולוגיה של מתיישבי בקעת הירדן ועל השינויים שחלו בה לאורך השנים, נושא שעדיין לא נחקר באופן מסודר. כחוקרת וכתושבת בקעת הירדן אני תקווה כי מפעל ההתיישבות בבקעת הירדן יזכה להעמקה מחקרית נוספת ולמקום הראוי לו בספרות.

פרק ראשון

תקופת ההקמה – 1967-1977

מלחמת ששת הימים, שהתנהלה בשנת 1967, הרחיבה את גבולותיה של מדינת ישראל. עם סיומה עברו חצי האי סיני, רמת הגולן, ירושלים המזרחית, יהודה ושומרון ובקעת הירדן לשליטה ישראלית. בעשור הראשון שלאחר המלחמה הוקמו בבקעת הירדן 21 יישובים על פי מפת תוכנית שהגה יגאל אלון. היישובים הוקמו תחילה כהיאחזויות נח"ל ולאחר מכן אוזרחו, רובם כמושבים וחלקם כקיבוצים. העשור הראשון הוא פרק ראשון בסיפור האידאולוגיה של מתיישבי בקעת הירדן, פרק שנכנה בשם "תקופת ההקמה". את הצידוק המדיני והרעיוני למפעל ההתיישבות סיפקה בתקופה זאת תוכנית אלון, שבעקבות כיבוש בקעת הירדן במלחמת ששת הימים זיהתה את גבולה המזרחי החדש של מדינת ישראל בנהר הירדן. הגבול המזרחי החדש יצר משימה ציונית – הקמת יישובי ספר לאורכו. בכך שימשה בקעת הירדן הזדמנות למימוש ציונות מעשית ולכתיבת פרק בסיפור הציוני עבור שרי ממשלה, תנועות מיישבות, בנים לעולי ארצות ערב, בני ערים ובני מושבים שלא זכו לקרקע בנחלת אבותיהם. באותה תקופה נוסדה תנועת גוש אמונים, אשר הגתה ובנתה את ההתיישבות ביהודה ושומרון. היחס שבין מתיישבי בקעת הירדן לבין מתיישבי יהודה ושומרון הוא ציר מרכזי בהבנת הייחוד שבאידאולוגיית מתיישבי בקעת הירדן.

תוכנית אלון – התיישבות ביטחונית

בסוף יולי 1967, חודש לאחר מלחמת ששת הימים, הגיש יגאל אלון, שר העבודה וסגן ראש הממשלה, לראש הממשלה לוי אשכול תוכנית שכותרתה "עתיד השטחים ודרכי הטיפול בפליטים".³¹

במהלך מלחמת ששת הימים כבשה מדינת ישראל במפתיע שטחים נרחבים בסיני, רצועת עזה, רמת הגולן, יהודה ושומרון ומזרח ירושלים. בעקבות כיבוש השטחים גדל שטחה של מדינת ישראל פי שלושה. הכיבוש יצר מצב מורכב שבו סיפוחם של השטחים עלול לפגוע ברוב היהודי של אוכלוסיית מדינת ישראל, בשל האוכלוסייה הפלסטינאית שהתגוררה בהם.³²

³¹ יגאל אלון, עתיד השטחים ודרכי הטיפול בפליטים, (ארכיון יד טבנקין, 1967), 14-1.

³² ירוחם כהן, תוכנית אלון, (הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1972), 41-17.

באותם ימים נדמה היה כי ממשלת אשכול לא תאריך ימים בשל מצבו הבריאותי של העומד בראשה. השרים הצעירים משה דיין ויגאל אלון, בעלי הפוטנציאל "לרשת" את ראשות הממשלה, הובילו, כל אחד בנפרד, גישה עצמאית, באשר למצב החדש שנוצר.

עם כיבוש השטחים שלטו בציבור הישראלי שתי גישות לפתרון שאלת השטחים שנכבשו: לפי הגישה הראשונה, שבה דגל יגאל אלון, יש לתת לעם הפלסטיני זכות להתחבר לממלכת ירדן או לכוון מדינה עצמאית בשטחים הכבושים. גישה זו זכתה לכינוי "פשרה טריטוריאלית" והצגתה העיקרית הייתה בתוכנית אלון. הגישה השנייה, זו של משה דיין ושמעון פרס, נקראה "פשרה פונקציונאלית", ומשמעותה השארת השטחים בשליטת ישראל, תוך חלוקה של הסמכויות השלטוניות בהם בין ישראל לבין הפלסטינים או בינה לבין ממלכת ירדן.³³

המסמך בדבר עתיד השטחים שהגיש יגאל אלון לממשלה מכונה "תוכנית אלון". התוכנית שימשה כמפה להקמת ההתיישבות בבקעת הירדן, על אף שמעולם לא הוכרה על ידי הממשלה באופן רשמי. התוכנית הוגשה לעיון ודיון בממשלה ביולי 1967, שלושה שבועות לאחר תום קרבות מלחמת ששת הימים. שלוש שנים מאוחר יותר היא הוגשה, כעותק בתיקונים קלים ובאופן לא פורמאלי, לראשת הממשלה גולדה מאיר לקראת נסיעתה לארצות הברית. התוכנית הובאה לידיעת גורמים זרים, כולל ממלכת ירדן, אבל מעולם לא כתוכנית ממשלתית רשמית.³⁴ מסיבות של מדיניות חוץ ופנים כאחד, התוכנית לא הובאה לדיון רשמי של מליאת הממשלה או אפילו של מפלגת אחדות העבודה.³⁵

אלון פרש בתוכניתו ארבע אפשרויות פעולה, כשהעקרונות העומדים לנגד עיניו הם שלמות הארץ מבחינה אסטרטגית ומדינה יהודית מבחינה דמוגרפית. המפה של יגאל אלון מתווה גבולות בני הגנה מבחינה אסטרטגית, שהם גם מעוגנים בזכות ההיסטורית של עם ישראל על ארץ ישראל, וגם מקיימים את אופייה היהודי של מדינת ישראל, ושומרים על אופייה הדמוקרטי.³⁶

האפשרות הראשונה שהוצגה על ידי אלון היא שמירה על שלמות הארץ תוך הגדרת מעמדה של האוכלוסייה החדשה כתושבים מועמדים לאזרחות למשך 10 שנים. על אף היתרונות של אפשרות

³³ אניטה שפירא, יגאל אלון: אביב חלדו, (הוצאת הספריה החדשה, 2004), 467-499.

³⁴ ירוחם כהן, תוכנית אלון, (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1972), 114-135.

³⁵ אניטה שפירא, יגאל אלון: אביב חלדו, (הוצאת הספריה החדשה, 2004), 467-499.

³⁶ ירוחם כהן, תוכנית אלון, (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1972), 171-189.

זאת – ארץ שלמה, מערך הגנתי נוח ומניעת הצבעה של האוכלוסייה הערבית לכנסת למשך שתיים-שלוש קדנציות, הכריע אלון כי אין להעלות על הדעת, מבחינה מוסרית ומדינית, את חיבורם של השטחים שנכבשו למדינת ישראל מבלי להעניק לתושביהם זכויות אזרחיות.

האפשרות השנייה של אלון הייתה סיפוח בכל ארץ ישראל המערבית תוך הענקת זכויות אזרחיות מלאות לתושבים שיתווספו לה. אפשרות זאת טומנת בחובה יתרונות אסטרטגיים ונוחות מבחינה מדינית, כיוון שהיא שומרת על השליטה בכל השטח, אלא שהיא הרסנית למדינה היהודית, על פי אלון, כיוון שהיא מוסיפה לאוכלוסיית מדינת ישראל מיליון אזרחים, בקירוב, אשר יפרו את המאזן הדמוגרפי עד כדי סיכון קיומו של רוב יהודי וטשטוש אופייה היהודי של מדינת ישראל.

האפשרות השלישית, המצוינת על ידי אלון כגרועה מכולן, היא החזרת שטחי הגדה המערבית, ללא ירושלים ובתיקוני גבול במקומות שאין בהם אוכלוסייה ערבית, במסגרת הסכם שלום תאורטי עם ממלכת ירדן. על אף היתרונות, שהם פריצת החזית הערבית בחוזה ראשון עם ירדן, שמירה על המאזן הדמוגרפי הישראלי והימנעות מיצירת פליטים פלסטינים, האפשרות אינה באה בחשבון בשל חסרונותיה.

במילותיו של אלון: "הסיכוי לקיום שלמותה של ארץ ישראל המערבית אליו ייחלנו דורות רבים יוחמץ פעם נוספת והפעם מי יודע לכמה שנים".³⁷ את האפשרות הזו פוסל אלון על הסף בשל שיקולים ביטחוניים. הוא מגדיר את הגדה המערבית כ"האזור שמתחת לחגורה": רצועת ההרים אשר משקיפה מצד אחד על גוש דן, ומנגד על בקעת הירדן. בשל התנאים הטופוגרפיים, שליטה עוינת באזור זה יוצרת חשיפה מבחינה צבאית, אשר מסכנת את יכולת ההגנה על גבולותיה של מדינת ישראל.

האפשרות הרביעית היא מעין פשרה בין שלוש האפשרויות הקודמות, והיא הרצויה ביותר לפי אלון. נהר הירדן והקו שחוצה את ים המלח יהוו את הגבול המזרחי של מדינת ישראל – הגבול עם ממלכת ירדן. רצועת הגבול תישען מבחינה ביטחונית על יישובים בעלי מיקום אסטרטגי, תוך הימנעות מכוונת מהכללת אזורים המיושבים על ידי אוכלוסייה ערבית. מצפון לים המלח יש להתוות את הגבול מערבה, תוך עקיפה מכוונת של יריחו, לעבר גבולה הצפוני של ירושלים החדשה. הגבול יימתח מערבה, כך שכביש לטרון-בית חורון-ירושלים יהיה בידי ישראל.

³⁷ יגאל אלון, עתיד השטחים ודרכי הטיפול בפליטים, (ארכיון יד טבנקין, 1967), 5.

בנוגע להר חברון ומדבר יהודה בואך ים המלח, אלון מציב שתי אלטרנטיבות: האחת היא סיפוח הר חברון על אוכלוסייתו, כ-80,000 איש, והענקת זכויות אזרחיות מלאות לתושבים הערבים. על אף המחיר הדמוגרפי, מתווה זה הוא הרצוי ביותר מבחינתו, כיוון שהר חברון הוא פוטנציאל לא מבוטל להתיישבות והוא מקום משכנם של מערת המכפלה וקבר רחל, אתרים לאומיים מקודשים שהישארותם בתחום מדינת ישראל היא משאת נפש.

האלטרנטיבה האחרת היא יצירת רצף טריטוריאלי מבקעת הירדן עד לנגב דרך מדבר יהודה והר חברון. באופן הזה נוצרות שתי מובלעות ערביות בתוך השטח הישראלי: האחת בשומרון והשנייה ביהודה, עם חיבור ביניהן. המובלעות יהוו חבל אוטונומי פלסטיני, אשר יתמזג עם כלכלת ישראל, תוך שיתוף פעולה עם מנהיגי האוכלוסייה הערבית.³⁸

יתרונה של תוכנית אלון הוא בערכה הביטחוני. פירושה המעשי הוא התיישבות, אזרחית וצבאית, ברצועה רחבה לאורך בקעת הירדן, סביבות ירושלים ומדבר יהודה, ויצירת גבולות בני הגנה. חסרונה של התוכנית הוא מדיני: המובלעות האוטונומיות הפלסטיניות, אשר נמצאות בשליטה ישראלית, עלולות להיתפס על ידי מדינות העולם כקולוניאליזם. עמדה אפשרית זאת עלולה לעורר קריאה בינלאומית לישראל לשוב לגבולות תוכנית החלוקה.

על פי אלון, גבולות החלוקה איבדו את תוקפם בהתקפות החוזרות ונשנות של ארצות ערב על מדינת ישראל הצעירה, והוכיחו כי גבולות כ"ט בנובמבר אינם גבולות בני הגנה. אלון רואה בתוכנית "שלב של הגשמת חלום שלמות הארץ מבחינה אסטרטגית, מחד, ושמירת אופייה היהודי של מדינת ישראל מאידך".³⁹

בבסיס תוכנית אלון עומדת ההנחה כי גבול מסמנים באמצעות יישובי ספר. גבול ממשי, המתקיים לא כקו בעלמא אלא כמרחב ביטחון, מושג רק בהתיישבות אזרחית. הנחה זאת מצויה בבסיס תפיסתה של הציונות המעשית, נוסח "חומה ומגדל"⁴⁰. ברוחו של טרומפלדור, "במקום בו תחרוש המחרשה היהודית את התלם האחרון שם יעבור גבולנו". המחרשה של טרומפלדור מבקשת להגדיר את הספר: יישובי קבע סמוכי גבול, לצד שדות חקלאיים, והאנשים בהם מתפרנסים

³⁸ יגאל אלון, עתיד השטחים ודרכי הטיפול בפליטים, (ארכיון יד טבנקין, 1967), 7.

³⁹ יגאל אלון, עתיד השטחים ודרכי הטיפול בפליטים, (ארכיון יד טבנקין, 1967), 10.

⁴⁰ שולמית לסקוב, טרומפלדור: סיפור חיי, (ירושלים: הוצאת כתר, 1982), 244-2002.

מהאדמה שתחת רגליהם.⁴¹ הגבול המזרחי החדש שנוצר עם כיבוש שטחי בקעת הירדן במלחמת ששת החמים, הגבול המזרחי החדש שנוצר עם כיבוש שטחי בקעת הירדן במלחמת ששת הימים, סיפק למדינה הצעירה משימה ביטחונית ברורה, שנקנתה בקלות לדפוס הציונות המעשית. גבול עם אחת ממדינות ערב ועליו יש להגן באמצעות התיישבות ספר. במילותיו של אלון:

אני רואה בהתיישבות בשטחי ספר חדשים אמצעי ראשי במאבקנו על גבול בטוח. זהו נשק ישן שלא התיישן. המציאות הוכיחה, שכוחו בהווה ככוחו בעבר, שהאפקטיביות שלו לא פגה ברבות הימים. הוא היה יעיל בימי השלטון העות'מאני והבריטי והוא נשאר יעיל גם בשלטון ישראל. אך קיים הבדל אחד: בעוד שתחת השלטון העות'מאני והבריטי שימשו ישובים אזרחיים גם כהסוואה למאחז צבאי הרי עתה, בימי שלוט ישראל, בגלל אלף ואחד נימוקים מדיניים, עלינו להשתמש, לפי שעה, בהיאחזות הצבאית כמסווה להתיישבות אזרחית. בימינו קוראים לכך היאחזויות נח"ל. ההגנה על הארץ היא תשובת של הגנה מרחבית, המושתתת על אזרחים.⁴²

קו גבול חדש נולד במדינת ישראל: הגבול המזרחי עם ירדן. הגבול החדש יצר משימה ביטחונית ברורה שתוכנית אלון נתנה לה תוקף רעיוני: יש ליישב את אזור הספר, והיישובים יהיו את האחיזה האקטיבית בשטח.

אלון תרגם את תוכניתו הרעיונית לשורה של מעשים, עד שתתאפשר קרקע מדינית למשא ומתן עם המנהיגים הפלסטינים.⁴³ לפי תוכנית אלון, יש להתוות את קו הגבול הרצוי לביטחונה של מדינת ישראל, לבצע תהליכים משפטיים שיאפשרו לספח את השטחים שנכבשו ולהקים שורת היאחזויות התיישבותיות בחסות צה"ל לאורך בקעת הירדן, סביבות ירושלים והר חברון. את ההיאחזויות יש להקים מיד, במסווה של מוצבים צבאיים.

תוכנית אלון מסתיימת בהתייחסות נרחבת לבעיית הפליטים הפלסטינים. על פי אלון, למרות שישאל אינה נושאת באחריות להיווצרות בעיית הפליטים ובשימורה הטראגי, פתרונה אינו רק

⁴² ירוחם כהן, *תוכנית אלון*, (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1972), 46.

⁴³ יגאל אלון, *עתיד השטחים ודרכי הטיפול בפליטים*, (ארכיון יד טבנקין, 1967), 9.

צורך ערבי, אלא גם אינטרס ישראלי. יוזמה ישראלית לפתרון בעיית הפליטים היא עניין אנושי ומדיני. ישראל אינה יכולה לפתור את הבעיה כולה, אך עליה להגיש סיוע הומניטארי ככל יכולתה.

תוכנית אלון הייתה בעלת השפעה מוחשית על מדיניות ישראל. מפת התוכנית שימשה לממשלה מדריך להקמת חלק חשוב מן ההתיישבות היהודית בעשור שאחרי מלחמת ששת הימים. בראשית 1968, העלה אלון בישיבת הממשלה החלטה בדבר הקמת היאחזויות בבקעת הירדן, המורה "ליצור, לאלתר, נוכחות ישראל – נוסף על הנוכחות הצבאית – בבקעת הירדן, על ידי הקמת שורת היאחזויות התיישבותיות-ביטחוניות לאורך הבקעה".⁴⁴ מיקום היישובים נקבע בוועדת שרים שכללה את יו"ר הוועדה ישראל גלילי, ראש הממשלה לוי אשכול, שר הביטחון משה דיין, ובהתייעצות עם הרמטכ"ל יצחק רבין. כך החלה ההתיישבות בבקעת הירדן.

תוכנית אלון הציעה פשרה בין שני המחנות המקוטבים בחברה הישראלית: חסידי ארץ ישראל השלמה, שכיבושי מלחמת ששת הימים החיו בליבם את הזיקה אל ארץ התנ"ך המובטחת וחסידי הוויתור המוחלט והיציאה החד-צדדית מן השטחים. בעמדה זו, המתונה לכאורה, היה יסוד מהפכני מבחינת יגאל אלון ויחסו עם תנועתו: אלון נפרד מההשקפות אשר עיצבו את עולמו, וסלל לעצמו נתיב משלו. הוא מרד במסורת הקיבוץ המאוחד ופרק את עולו של טבנקין, מאבות תנועת ארץ ישראל השלמה, שתבע מקיבוצו לצאת בתנופת התיישבות בכל השטחים המוחזקים. באווירה הרוויה להט משיחי הציע אלון עמדה פרגמטית, מעשה לא פשוט באותם הימים.

מחנה הימין התנגד להצעה משום שראה בה ויתור על שלמות הארץ, השמאל התנגד בשל הסיפוחים הכרוכים בה. משה דיין קבע מדיניות שהנחת היסוד שלה הייתה כי הזמן פועל לטובת ישראל, ולכן חיכה לטלפון ממנהיגי ערב. בעקבותיו החליטה הממשלה שלא להחליט. אלון, לעומת זאת, גרס שעל ישראל להציע בהקדם את תוכנית השלום שלה, הן כדי להשפיע על שיקולי המעצמות הגדולות לכשיבואו להציע פתרון כפוי לאזור, והן כדי לנצל את ההלם שנתונים בו הפלסטינים בעקבות המפלה הערבית.⁴⁵

אלון זיהה את פוטנציאל הקרע שטמון בדיון על עתיד השטחים שנכבשו. בעיון בכתב היד של תוכניתו ניתן לראות מחיקות רבות, חוזרות ונישנות.⁴⁶ הוא ראה בשטחים שנכבשו סיכוי לקיום

⁴⁴ החלטת הממשלה בדבר מפת ההתיישבות בבקעת הירדן, פברואר 1968.

⁴⁵ אודי מנור, יגאל אלון: ביוגרפיה פוליטית (כנרת זמורה ביתן, 2016), 248-252.

⁴⁶ יגאל אלון, עתיד השטחים ודרכי הטיפול בפליטים, (ארכיון יד טבנקין, 1967), 1-14.

שלמותה של ארץ ישראל המערבית, וכמי שגדל בתוך הקיבוץ המאוחד, חווה את עוצמת ההזדמנות ההיסטורית, כפי שהתבטא באותם ימים יצחק טבנקין, מראשי התנועה: "מטרת כל מפעלנו הייתה והינה, ארץ ישראל השלמה בגבולותיה הטבעיים-העתיקים, מהים התיכון עד המדבר והלבנון ועד ים סוף – מולדתו המתחדשת של העם היהודי".⁴⁷

יש להגיע להכרעה – קבע יגאל אלון נחרצות בהקדמה לתוכניתו, אי-ההכרעה יוצרת מבוכה, והמבוכה היא הרסנית.⁴⁸

בימים שלאחר מלחמת ששת הימים, קמה התנועה למען ארץ ישראל השלמה.⁴⁹ תנועה של אישי ציבור ואנשי רוח מימין ומשמאל, שניעורה לאחר מלחמת ששת הימים ודגלה באידאולוגיה של ארץ ישראל השלמה. התנועה קראה להחזיק בשטחי יהודה והשומרון וחבל עזה, חצי האי סיני ורמת הגולן שנכבשו במלחמה, ולהתיישב בהם.

מיד עם תום קרבות מלחמת ששת הימים, פרסם נתן אלתרמן מאמר שכותרתו "מול מציאות שאין לה אח ורע", בו כתב:

ענינו של ניצחון זה הוא בכך שהוא מחק למעשה את ההבדל בין מדינת ישראל ובין ארץ ישראל. זו הפעם הראשונה מאז חורבן בית שני בו ארץ ישראל נמצאת בדינו. המדינה והארץ הן מעתה מהות אחת.⁵⁰

בכך ביטא אלתרמן את שיכרון החושים שהביא הניצחון לאזרחי מדינת ישראל הצעירה. אזרחים שידעו ימים של פחד קיומי, חוו לפתע את שחרור הכותל המערבי בירושלים, קבר יוסף בשכם ומערת המכפלה בחברון.

באוקטובר 1967, כמה חודשים לאחר סיום מלחמת ששת הימים, פורסם קובץ שיחות ועדויות של חיילים בני קיבוצים בשם "שיח לוחמים".⁵¹ עורכי הקובץ היו חברי התנועה הקיבוצית, אשר הקליטו שיחות עם חיילים לאחר המלחמה. הרקע לשיחות הללו היו ההלם והאבל הכבדים שפקדו את התנועה הקיבוצית, משהתברר המחיר הכבד מנשוא ששילמו בניה במלחמה: כרבע

⁴⁷ יצחק טבנקין, לקחי מלחמת ששת הימים: שובה של ארץ בלתי מחולקת, (הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1970), 11-12.

⁴⁸ יגאל אלון, עתיד השטחים ודרכי הטיפול בפליטים, (ארכיון יד טבנקין, 1967), 1.

⁴⁹ אהרון בן עמי, ספר ארץ ישראל השלמה, (הוצאת התנועה למען ארץ ישראל, 1977), 10.

⁵⁰ נתן אלתרמן, "מול מציאות שאין לה אח", עיתון דבר, יוני 16, 1967.

⁵¹ אברהם שפירא, "שיח לוחמים- פרקי הקשבה והתבוננות", (קבוצת חברים מהתנועה הקיבוצית, 1968), 3-273.

מכלל הנופלים במלחמת ששת הימים היו בני קיבוצים. דובר שם גם על המחיר ששילמו תושבים ערבים בעקבות פקודות שקיבלו הלוחמים לבצע. בתוך הקיבוצים נוצר מצב קשה של אלם ושתיקה ומועקה כבדה מצד אחד, ורצון חזק לפרוק אותן בשיח אינטימי מצד שני. ביוזמת מחלקת הנוער של איחוד הקיבוצים התארגנו רושמי השיחות והמנחים ומפעל איסוף העדויות יצא לדרך.⁵²

בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים, כאשר יצאו לאור בישראל עשרות אלבומי ניצחון וחלק מהציבור הישראלי התרפק על גודל הניצחון ועל השיבה לשטחי יהודה ושומרון, פתח "שיח לוחמים" דרך חשיבה שונה וצורת הסתכלות אחרת על המצב החדש שנוצר באזור, והביא גם לבחינה ביקורתית ראשונה של "קידוש" המלחמה בציבור הישראלי.⁵³

באווירה זאת, של התעלות הנפש מצד אחד, ו"שיח לוחמים" מצד שני, דרש יגאל אלון הכרעה חד-משמעית בדבר עתיד השטחים והפליטים. בתוכניתו פרש את הסיכונים והסיכויים בכל אפשרות, ודלה את הטובה ביותר בעיניו. יש מידה לא קטנה של אירוניה בכך שעל אף שתוכנית אלון חותרת להכרעה, בפועל היא נמנעת ממנה. מוצעות בה שתי אפשרויות פעולה: האחת כוללת את סיפוח הר חברון והמקומות הקדושים, והשנייה מגדירה את הר חברון כמובלעת פלסטינית דרומית. אלון מציין כי האפשרויות "שתיהן טובות בעיניי".⁵⁴ יש לציין כי ממלכת ירדן מוצגת בכלל האפשרויות של אלון כאיום אסטרטגי שמצריך רצועת התיישבות ביטחונית שתגן מפניו.

אלון התחבט. בנקודת ההכרעה קשתה עליו ההחלטה אם לספח פלסטינים ולשמור על המקומות הקדושים או לוותר על הפלסטינים ובכך גם על השטח בעל המשמעות ההיסטורית. בלשונו, "בהר חברון חבויות אפשרויות התיישבות לא מבוטלות; וכן מערת המכפלה וקבר רחל היקרים לנו מבחינה לאומית ומסורתית יישארו בתחום מדינת ישראל".⁵⁵

נקודת אי-ההכרעה של אלון באה לידי ביטוי בעמדתו לגבי ההתיישבות היהודית בעיר חברון על ידי תנועת גוש אמונים. תנועת גוש אמונים קמה בעקבות כיבוש צה"ל במלחמת ששת הימים, על ידי חבורת צעירים בני הציונות הדתית במטרה ליצור התיישבות פרו-אקטיבית ביהודה ושומרון.

⁵² גד אורפז, "שיח לוחמים" אל "ארון הספרים היהודי": דור שני ושלישי בקיבוץ בחיפוש הזהות היהודית, (מכון מופ"ת, 2016).

⁵³ תום שגב, 1967 – והארץ שינתה את פניה, (כתר, 2005), 465–470.

⁵⁴ יגאל אלון, עתיד השטחים ודרכי הטיפול בפליטים, (ארכיון יד טבנקין, 1967), 7.

⁵⁵ יגאל אלון, עתיד השטחים ודרכי הטיפול בפליטים, (ארכיון יד טבנקין, 1967), 7.

תנועה אידאולוגית זאת הייתה בעלת מאפיינים שונים בתכלית מתוכנית אלון. ראשית, אנשי תנועת גוש אמונים פעלו בראש ובראשונה מתוך מוטיבציה דתית ומשיחית ונשענה רעיונית על תשתית אמונית מטאפיזית.⁵⁶ לעומתה, תוכנית אלון היא תוכנית מעשית פרקטית, אשר מעמידה את המעשיות מעל הרומנטיות. ניתן למצוא בתוכנית אלון רמיזות לרגשות ולערכים אשר מעמידים למבחן את הצעותיה המעשיות של התוכנית, אך זו היא תוכנית שמטרתה היסודית היא בחירת אפשרות ריאלית להתמודדות עם השטחים שנכבשו ועם הפליטים הנמצאים בהם.

שנית, תוכנית אלון פעלה כתוכנית ממשלתית, בעוד תנועת גוש אמונים קבעה עובדות בשטח ללא תלות בהסכמה ממשלתית. יגאל אלון פעל מתוקף היותו סגן ראש הממשלה לענייני התיישבות, ומפת ההתיישבות של התוכנית אושרה בממשלה לפני ביצועה. היא בוצעה כתוכנית ממשלתית, והיישובים שהוקמו על פיה נבנו על ידי המחלקה להתיישבות כגוף ממשלתי ובאמצעות תקציבים ממשלתיים ייעודיים. לעומת זאת, תנועת ההתיישבות של גוש אמונים פעלה, כאמור, באמצעות קביעת עובדות בשטח. באופן הזה, באוגוסט 1968, כשנה לאחר שצה"ל כבש את העיר הפלסטינאית חברון, הקימו אנשי תנועת גוש אמונים ובראשם הרב משה לוינגר, דוכן לממכר משקאות בין דוכני הרוכלים הפלסטינאים, ללא אישור ממשלת ישראל. המושל הצבאי ומתאם פעולות הממשלה בשטחים הורו לפרק את הדוכן. פרשת הדוכן עוררה סערה ציבורית בישראל עקב שלושה צווי גירוש שניתנו למבשלת, למזכיר ההתנחלות ולצעיר נוסף. בעקבות הלחץ הציבורי בוטלו הצווים, וראש הממשלה, לוי אשכול, אמר על כך:

המתנחלים נכנסו למקום כמבקרים והעמידו את כולנו לפני עובדה. לא טוב, אבל כך קרה. הפיכת ההתנהגות הזאת לשיטה, בכל עניין – קטן כגדול – תערער את עצם סמכות של הממשל אם לא למעלה מזה.⁵⁷

אשכול התכוון בדבריו לליל הסדר שארגנו אנשי גוש אמונים כמה חודשים קודם לכן בעיר חברון. הקבוצה, יהודים דתיים וחילונים, התגבשה בחורף 1968, במטרה לחדש את היישוב היהודי בחברון. היו בה, בין היתר, הרב משה לוינגר, הרב אליעזר ולדמן, אליקים העצני והסופר אהרן אמיר. הקבוצה פרסמה מודעות בעיתונות המזמינות את המעוניינים להצטרף אליה. מאמצי החברים לקנות בתים בחברון נכשלו, ולקראת ליל הסדר, הם החליטו לשכור את מלון "פארק"

⁵⁶ גדי טאוב, *המתנחלים: המאבק על משמעותה של הציונות*, (הוצאת ידיעות אחרונות, 2007).

⁵⁷ עקיבא אלדר, עדית זרטל, *אדוני הארץ*, (כנרת זמורה-דביר 2005), עמוד 131.

המקומי.⁵⁸ בליל הסדר במלון "פארק" בחברון השתתפו כמאה איש. מלבד האמורים, נטלו בו חלק גם ישראל הראל, בני קצובר והרב חיים דרוקמן, לימים דמויות מרכזיות בתנועת גוש אמונים. כאורחי המלון לא היו אנשי הקבוצה מחויבים לקבל אישור לשהייתם במקום, אך הם נשארו והתגוררו בו וחיידשו בזאת את ההתיישבות היהודית בחברון.⁵⁹ בכך הם העמידו את ממשלת ישראל בפני עובדה. שיטת פעולה זאת הייתה אופיינית לאנשי תנועת גוש אמונים: קודם יוצרים עובדות בשטח, אחר כך דואגים לאישורי הממשלה.

הבדל שלישי בין תוכנית אלון לבין אנשי תנועת גוש אמונים היא המרחב הגיאוגרפי. בעוד מפת ההתיישבות של תוכנית אלון נמנעה במכוון מהתיישבות בריכוזי אוכלוסייה פלסטינאית, תנועת גוש אמונים כיוונה להתיישבות בריכוזי אוכלוסייה פלסטינאית, דוגמת ההתיישבות הראשונה של גוש אמונים בעיר הפלסטינאית חברון. בעוד מטרתה של תוכנית אלון הייתה ליצור פשרה טריטוריאלית, מטרתה של תנועת גוש אמונים הייתה למנוע כל אפשרות של פשרה טריטוריאלית.

הבדל רביעי בין תוכנית אלון לבין תנועת גוש אמונים, הוא בכיוון התנועה. בעוד כוחה של תנועת גוש אמונים הוא ברוחה האנושית, בלהט האידאולוגיה, ביכולתה לייצר שיח ציבורי ולתרגמו לכוח פוליטי ולסחוף אלפי פעילים לא רק להפגנות חד פעמיות אלא למעשי התיישבות נועזים לאורך עשרות שנים, תוכנית אלון היא תוכנית ממשלתית רשמית בעלת אוריינטציה ממלכתית אשר מטבעה נעדרת להט ציבורי סוחף. בעוד תנועת גוש אמונים פעלה מלמטה למעלה, באמצעות קביעת עובדות בשטח והפעלת לחץ ציבורי לאישורן, תוכנית אלון פעלה מלמעלה למטה, כתוכנית ממשלתית הקוראת לציבור להיענות ולהתיישב בבקעת הירדן.

על אף ההבדלים המהותיים בין תוכנית אלון לבין תנועת גוש אמונים, יגאל אלון תמך במעשה ההתיישבות של האחרונים בחברון. מטרת ההתיישבות בעיר חברון הייתה לחדש את היישוב היהודי שנכחד בעקבות מ"אורעות תרפ"ט" שהתרחשו בשנת 1929, אז נטבחו בחברון 67 יהודים באכזריות רבה על ידי שכניהם הפלסטינאים והיישוב היהודי במקום ננטש.⁶⁰ בזמן כיבוש העיר חברון על ידי צה"ל במלחמת ששת הימים, עדיין היו חלק מניצולי מאורעות תרפ"ט בין החיים. מרכז הקיבוץ המאוחד, תנועתו של יגאל אלון שלחה ברכה לאנשי תנועת גוש אמונים השבים

⁵⁸ חגי סגל, *אחים יקרים*, (כתר, 1987) עמוד 20.

⁵⁹ חגי הוברמן, *בתוך: העלייה אל ההר*, (הוצאת בית אל, 2002) עמוד 39.

⁶⁰ ישראל עמיקם, *המתקפה על היישוב היהודי בא"י בתרפ"ט*, (חיפה: אלול תרפ"ט).

לחברון בערב ליל הסדר. חברי הקבוצה נשארו במשך החג ללון במלון, ויגאל אלון ביקר אותם, השאיל להם כלי רכב, והבטיח כי ידאג למי מהם אשר זקוק לתעסוקה.⁶¹

לפי אחד משני התרחישים האפשריים במפת תוכנית אלון, שנועדה ליצור רצף טריטוריאלי מבקעת בית שאן ועד הנגב, אמורה הייתה העיר חברון להיות חלק ממפת ההתיישבות היהודית. על פי עדותו של הרב אליעזר ולדמן, מהמתיישבים הראשונים בחברון, כאשר הסתבר כי התוכנית ליישוב היהודים בחברון אינה יוצאת אל הפועל, ביקשו הוא והרב לוינגר להיפגש עם השר אלון, שהפתיע אותם בתגובתו:

הלכנו אליו, דיברנו וכשהוא שמע שצריך עצה להשיג אישור ממשלתי לעלייה לחברון, הוא נזף בנו ואמר: 'אתם רוצים אישור של הממשלה? השתגעתם? כך לא עובדת הציונות. לא מחכים לאישורים. אם היינו מחכים לאישורים של התנועה הציונית לא היו קמים הישובים המיוחדים כמו חניתה, כינרת ואחרים. הדרך הציונית היא לקבוע עובדות בשטח והאישור יבוא אחר כך, ואעזור לכם בזה'. זה פתח לנו את הדרך איך להמשיך את התכנון וכך עשינו. הוא עזר לנו בשלבי ההמשך ולא בשלב ההתחלה. אחרי שנה וחצי שהיינו במבנה הממשל הצבאי בחברון הקימה הממשלה ועדת שרים למצוא מקום למתנחלי חברון והעמידו את יגאל אלון בראש הוועדה, והוא, יחד עם הוועדה, בחרו את הגבעה שעליה יושבת כיום קריית ארבע. הבניה בפועל התחילה בשנת 1969, ובשנת 1972 התיישבו המשפחות הראשונות לקריית ארבע.⁶²

אי-ההכרעה של אלון השתקפה באופן מסירת תוכנית מפת ההתיישבות לממשלה. שנה לאחר פרסום התוכנית הראשונית, ביולי 1968 הגיש יגאל אלון, סגן ראש הממשלה לענייני התיישבות, למשה דיין שר הביטחון, את מפת ההתיישבות של תוכניתו. למפה צורף מכתב, בו ציין אלון: "ההצעה אינה חוסמת את הדרך בפני אופציות שונות לפתרון, אלא שהיא בעיניי תנאי לכל תוכנית

⁶¹ עקיבא אלדר ועדית זרטל, *אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004*, (כנרת זמורה ביתן, 2004) עמודים 28-31.

⁶² ראיון, הרב אליעזר ולדמן, ערוץ 7, 29.11.2018.

אפשרית".⁶³ אלון ציין כי מיקום היישובים האזרחיים שיוקמו ישאיר את כל האופציות פתוחות לפתרונות שונים, כלומר הוא הדגיש כי נמנע מלהכריע.

נדמה כי מתחת לדרישה להכרעה חד-משמעית הנובעת מתהליך ניהול סיכונים אובייקטיבי, רחשו הרהורים ערכיים-מסורתיים אשר לא אפשרו לאלון להגיע להחלטה הסופית.

אלון כתב את תוכניתו תוך חתירה לפתרון של ריאלי-פוליטיק, של מדיניות ציבורית הדורשת אובייקטיביות בקבלת ההחלטות, שמתעלמת מהעוצמה הגלומה בנימוקים החורגים מהעובדות המעשיות. בדיוק ערכים כאלה – זיקה היסטורית, געגוע נפשי, כמיהה לאומית וערגה דתית – הם שמנעו ממנו להכריז על הכרעה חד-משמעית. ראשו ביקש להתוות תוכנית מדינית ריאליסטית שתאפשר ניהול סיכונים, אבל לבו לא נתן לו לוותר על שלמות הארץ ועל המקומות הקדושים לעם היהודי.

בריאיון שניתן כשנתיים לאחר שכתב את התוכנית, הוא התבטא כך :

יש מסתוריות-מה בעצם תולדות העם, מסתורית שבעתים היא זיקת העם אל מולדתו הנעדרת. אפשר שזהו המקרה היחיד בהיסטוריה, שגעגועים של עם אל ארצו האבודה, השיבו את האבדה לבעליה.⁶⁴

התוכנית פורסמה לציבור לראשונה באופן רשמי בשנת 1984 על ידי מכון "יד טבנקין", בנימוק הבא :

העובדה שהתוכנית לא התקבלה כתוכנית רשמית וגם לא פורסמה באופן רשמי, מחייב וחד משמעי, פתחה פתח לגורמים בעלי מניעים שונים ואף מנוגדים לעשות בה שימוש לטיעוניהם הפוליטיים. משום כך ראינו ב"יד טבנקין" זכות וחובה להעמיד דברים על דיוקם.⁶⁵

התוכנית לא הובאה מעולם להכרעה במסגרת מליאת הממשלה, ולכן לא אושרה באופן רשמי. עובדה זאת מנציחה את היעדר ההכרעה של יגאל אלון ושל הממשלה כולה. אי-הבאתה בפני הממשלה להחלטה אפשרה גם לאלון שלא להכריע.

⁶³ מסמך המצורף למפת תוכנית אלון, אשר נשלח מלשכתו של יגאל אלון ללשכתו של משה דיין, 31.7.1968.

⁶⁴ יגאל אלון, "ראיון", עיתון מבנים, אוגוסט 8, 1968.

⁶⁵ ירוחם כהן, תוכנית אלון, (הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1972), 41-17.

הזדמנויות נוספת לציונות מעשית

בקעת הירדן הייתה במובנים רבים הזדמנות למימוש ציונות מעשית לכל מי שהתחנך לאורו של האתוס והשתוקק לקחת בו חלק פעיל: אנשי הדור השלישי לציונות; בנים של ניצולי שואה שעלו לארץ אחרי קום המדינה בחולמם על בנים צברים; ילדי עולים ממרוקו שגדלו במעברה וספגו את ההתרפקות על יפי הבלורית והתואר ועולים מברית המועצות שחיפשו דרך להגשמת חלום אבותיהם. כל אלו מצאו נתיב להגשמה אשר יעניק להם חלק בתוך הסיפור הציוני.

במהלך מלחמת ההתשה התנהלו בבקעת הירדן במשך מספר שנים קרבות התשה המכונים בשם "קרבות ארץ המרדפים". קרבות אלו החלו עם תום מלחמת ששת הימים בשנת 1967, כאשר חוליות לוחמים ירדניים ופלסטיניים, שליחי ממלכת ירדן וארגוני הטרור הפלסטיניים, ניסו לחדור מירדן דרך יהודה ושומרון לתוך תחומי מדינת ישראל. צה"ל פיתח שיטת לחימה מותאמת לרדיפה אחר בודדים בהרים המסולעים ובמערות, והיא כונתה שיטת המרדפים. המטרה הייתה לחסום את חוליות המחבלים מלהגיע למרכזי אוכלוסייה בשטחים שבשליטת ישראל. בעקבות כך כונה אזור בקעת הירדן וגב הרי יהודה והשומרון בשם "ארץ המרדפים".⁶⁶

המרדפים נערכו על ידי כוחות ניידים בגבעות ובעמקים, ודרשו אומץ לב ומבצעי יחיד אשר סיפקו לצה"ל טעימה נוסטלגית מאווירת ימי הפלמ"ח. באותה אנלוגיה, הגבול המזרחי החדש סיפק הזדמנות למתיישבים החדשים בבקעת הירדן לחוות את ימי "חומה ומגדל", וסיפורי הגבורה החדשים היו כהד לימי קום המדינה. בבקעת הירדן הייתה הזדמנות להגשמת החלומות של דור שחונך על סיפורי הציונות המעשית מימי קום המדינה ומלחמת העצמאות והשתוקק להיות שותף פעיל בבניית המדינה.

בחוברת שהפיקו מתיישבי בקעת הירדן לרגל 35 שנה להקמת היישוב הראשון, מצוטטים סיפורי משפחות מהמושבים השונים: "באנו לכאן מתוך רצון לקחת חלק ולתרום להתיישבות בראשית דרכה, ומתוך אהבה לחיי המושב ולטבע. הקמנו כאן את חלקת אלוהים הפרטית שלנו", "היינו זוג צעיר וחיפשנו חוויה חקלאית", "זכינו להגשים חלום אבות, של בניית יישוב חדש בישראל, כדאי להשתקע בבקעה, כי הבקעה שומרת על המדינה".⁶⁷

⁶⁶ זאב דרורי, *אש בקווים: מלחמת ההתשה בחזית המזרחית 1970-1967*, (הוצאת מערכות-מודן, 2012), 112-320.

⁶⁷ *שלושים וחמש שנה לבקעת הירדן*, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, 2003), 11-32.

משפחת פון שטראוס, משפחת אזולאי ומשפחת כרמיאל הגיעו לבקעת הירדן מאילת, שדרות וברית המועצות. הם התיישבו במושבים רועי, תומר וייט"ב. באו גם עולים ובני עולים מארצות ערב, מצרפת, מקווקז ומארגנטינה. חלקם גדלו על ברכי האתוס הציוני של חלוציות – התנדבות וראשוניות; אחרים – בני מושבים שלא זכו להיות הבנים הנבחרים הממשיכים את משקי אבותיהם אך השתוקקו לאופק של יצירה חקלאית עצמאית; והיו גם עולים חדשים שביקשו לכתוב במו ידיהם פרק נוסף בסיפור הציוני. לכל אלה זימנה בקעת הירדן הזדמנות נוספת לציונות מעשית קלאסית. ציונות של הקמת יישובים, חקלאות והפרחת שממה.

מושב מחולה בצפון בקעת הירדן היה המושב הראשון שהוקם, כבר בשנת 1968. בהמשך אותה שנה הוקמו מושב ארגמן במרכז בקעת הירדן וקיבוץ קליה בדרומה, צפונית לים המלח. היישובים החדשים קמו על פי מפת תוכנית אלון, ונועדו לסמן את גבולות ההתיישבות בבקעת הירדן מצפון, ממערב ומדרום. מעלה אפרים הוקמה כיישוב עירוני במרכז בקעת הירדן. לאחר מכן הוקמו גלגל, משואה, ייטב, פצאל, חמרה, בקעות, גיתית, מכורה, נתיב הגדוד, כוכב השחר, מבוא שילה, רועי, אלמוג, נערן, רימונים ותומר. בסוף "תקופת ההקמה", העשור הראשון להקמתה של בקעת הירדן, היו בה 21 יישובים, שהוקמו על פי תוכנית אלון.

פרק שני

תקופת ההגשמה – 1977-1993

המהפך במהפך

המהפך בתוצאות הבחירות של שנת 1977 ועלייתה לשלטון של מפלגת הליכוד, לראשונה בתולדות המדינה ולאחר שנים ארוכות של הגמוניית המערך, היה תחילת הפיכתה של ההתיישבות בבקעת הירדן למפעל נשכח. המהפך הותיר את ההתיישבות בבקעת הירדן יתומה מאם ומאב. יתומה מאם, כיוון שמפלגת המערך שבזמנה הקימה אותה, נטשה אותה פוליטית ואידאולוגית. יתומה מאב, כיוון שעל אף האימוץ הרעיוני המתבקש של המפעל, ראתה בו מפלגת הליכוד הימנית פרויקט של מפלגת המערך. כך, כשכל אחת משתי המפלגות אינה ששה לשאת את דגל ההתיישבות בבקעת הירדן, היא נפלה מסדר היום הציבורי. ערב בחירות 1977, בקעת הירדן נעדרה כמעט לגמרי ממצעי המפלגות ומכרזות הבחירות, ובעצם הייתה מפעל נשכח.

מלחמת יום כיפור סדקה את תחושת האופוריה שהייתה בציבור לאחר מלחמת ששת הימים, יחד עם יראת הכבוד שהייתה ברחוב הישראלי כלפי דור מייסדי המדינה. בסיומה של מלחמת יום כיפור, בעקבות דו"ח ועדת אגרנט ומחאה ציבורית חריפה, התפטרו גולדה מאיר מראשות הממשלה ומשה דיין מתפקיד שר הביטחון. יצחק רבין, הרמטכ"ל לשעבר בן ה-52, שהיה בזמן המלחמה שגריר בוויינגטון, מונה לראשות הממשלה. בתפקיד פוליטי ראשון, שבו גבר ברוב קטן בבחירות הפנימיות במפלגת המערך על שמעון פרס, יצחק רבין נאלץ להתמודד עם הבקעים שנפערו ביחסו של הציבור הישראלי לממשלה. מעשי שחיתות שהתרחשו קודם לכן נחשפו ועלו מעל פני השטח. האינפלציה גאתה לשיעור של 31.3% בשנת 1976 לעומת שנת 1975,⁶⁸ משבר הנפט פרץ, והטלוויזיה הציגה לראשונה סאטירה ביקורתית כלפי הממשלה. גוש אמונים צבר תאוצה ועצמאות עם פעילותם של המתנחלים באמצעות מפלגת המפד"ל והתיישבותם בשטחי יהודה ושומרון. יום האדמה הפלסטיני הביא להתקוממות שנגמרה בשישה הרוגים ערביים.⁶⁹

⁶⁸ פרופסור מיכאל ברונו, מדגם אינפלציה - בנק ישראל, (ארכיון המדינה, ISA-Privatecollections-MichaelBruno-0000vzf).

⁶⁹ דני גוטוויין, ההיגיון המעמדי של המהפך הארוך 1973-1977, מתוך עיונים בתקומת ישראל, (הוצאת יד בן גוריון כרך 11, 2000), 21-57.

רבין חיפש ומצא הזדמנות לפרק את הממשלה, אשר התקשתה לפעול באווירה הציבורית הקשה. ב-14 בדצמבר 1976 נערכה בכנסת הצבעה על הצעת אי-אמון שהגיש הרב קלמן כהנא מסיעת פועלי אגודת ישראל בשל חילול השבת שנגרם כאשר חלק משרי הממשלה לא הספיקו לחזור לביתם לפני כניסת השבת מטקס קבלת מטוסי ה-F-15 הראשונים של חיל האוויר. שניים משלושת שרי סיעת המפד"ל נמנעו מהצבעה. רבין, בהתייעצות עם שר המשפטים חיים צדוק, החליט לראות את הצבעתם זו כהתפטרות. הוא הודיע על כך בכנסת ב-20 בדצמבר, ובאותו לילה כינס ישיבת ממשלה מיוחדת בה הודיע על כוונתו להתפטר, ונסע לבית הנשיא להגיש את התפטרותו. במהרה התקבלו חוק לפיזור הכנסת והצהרה על הקדמת הבחירות ל-17 במאי 1977, מה שהבטיח שעד אחרי הבחירות תהיה הממשלה ממשלת מעבר שאי אפשר להביע בה אי-אמון. הליך זה כונה אחר כך בלעג "התרגיל המבריק".⁷⁰

הממשלה בראשות המערך הקימה 21 יישובים בבקעת הירדן בעשור שמאז מלחמת ששת הימים. בקעת הירדן, רצועת הגבול המזרחית, יושבה על ידי מאות מתיישבים בעקבות מדיניות בלתי רשמית אך מעשית ביותר שהפכה את מפת תוכנית אלון למציאות.⁷¹ עם זאת, במצע המפלגה ערב בחירות 1977, יש רק אזכור מרומז ומסויג, אחד ויחיד, למפעל ההתיישבות בבקעת הירדן:

"ייעשה – תוך עדיפות לשיקולי בטחון המדינה – להמשך וביסוס ההתיישבות הכפרית והעירונית במרחב ירושלים, בגולן, בבקעת הירדן, בחבל רפיח ובמרחב שלמה".⁷²

מצע מפלגת המערך אינו מכריז בגאון על מימוש תוכנית המדיניות ליצירת רצועת התיישבות לאורך הגבול המזרחי של מדינת ישראל, הוא בקושי מציין את קיומה.

לעמת זאת, מפלגת המפד"ל, במצע בחירות 1977, מתהדרת בהישגיה ההתיישבותיים של תנועת גוש אמונים הרבה יותר מאשר ברמז. "עשרים יישובים בעשר שנים!", קוראת הבחירות

⁷⁰ איתמר רבינוביץ', *יצחק רבין ביוגרפיה*, (הוצאת דביר, 2017), 281-201.

⁷¹ ירוחם כהן, *תוכנית אלון*, (הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1972), 41-17.

⁷² "מצע המערך", מתוך *בחירות 1977*, (הארכיון הלאומי, הספרייה הלאומית).

המפד"לית. הכרזה מציינת את שמותיהם של 20 יישובים, חלקם בגולן, חלקם ביהודה ושומרון, חלקם בעזה. אחד מהם, מחולה, בבקעת הירדן.⁷³

כרזות הבחירות של מפלגת חירות, בראשותו של מנחם בגין, הכריזה אף היא על הישגיה ההתיישבותיים. מפת יישובי חירות בית"ר נפרשת מלוא הארץ בכרזות בחירות של מפלגת חירות ומצוינים בה 17 יישובים, חלקם בנגב, חלקם בגליל. אחד מהם, ארגמן, בבקעת הירדן.⁷⁴

בכרזה ערב הבחירות ציין המערך: "אנחנו הכתובת לנגב ולגליל!"⁷⁵ הכרזה מפרטת את מקום מגוריהם של אנשי המפלגה, בצפון הארץ ובדרומה. איש מהם אינו נמנה עם המתיישבים החדשים בבקעת הירדן. בקעת הירדן קיימת במערך מפלגת העבודה רק במרומז, מנכיחה את העובדה שהקמת ההתיישבות בה לא נעשתה בגלוי ובגאווה, אלא כתוכנית לא-רשמית שנדחפה על ידי יזם יחיד, יגאל אלון.

יגאל אלון, שהספיק להיות ראש ממשלה 19 יום לאחר מותו הפתאומי של לוי אשכול, עדיין נחשב לנטע זר במפלגת העבודה. אלון גדל באחדות העבודה, ובקרב על תפקיד ראש הממשלה לא הצליח להשיג רוב בקרב ותיקי מפלגת המערך. בבחירות 1974, העדיפו בכירי המפלגה את הרמטכ"ל- לשעבר הצעיר יצחק רבין על פניו. הייתה זו מפלה קשה ליגאל אלון. בסופו של דבר הוא התמנה לשר החוץ, כאשר במהלך בחירות 1977 קולו נשמע פחות ופחות.⁷⁶ ההתיישבות בבקעת הירדן נתפסה כפרויקט שולי, רשת יישובים קטנטנים, נאבקים על קיומם ומשויכים לתנועות פוליטיות שונות ומשונות.

הכנסת התשיעית נבחרה, ובראש הממשלה שקמה עמד מנחם בגין, ראש מפלגת הליכוד. תוצאות הבחירות האלו, המכונות "המהפך", היו הפעם הראשונה שבה הצליח הליכוד לקבל את השלטון במדינה, ובכך סיים את ההגמוניה של מפלגות הפועלים, ובראשן מפא"י, אשר שלטו במוסדות

⁷³ קשת, יונתן, ארגוב, רמת מגשימים, נוב, אבני איתן, כפר גת, מרכז חיספין, חזון, בית רימון, מלכישוע, מחולה, עפרה, ראש צורים, אלון שבות, כפר עציון, אלעזר, כפר דרום, נצר חזני, מגדל עוז. "כרזות מפלגת המפד"ל", מתוך *בחירות 1977*, (הארכיון הלאומי, הספרייה הלאומית).

⁷⁴ נחלת ז'בוטינסקי, עמיקם, צור נתן, רמת זיאל, כפר הנוער ע"ש יוהאנה ז'בוטינסקי, כפר הנוער ע"ש דוד זיאל, כפר אביאל, אמציה, ארגמן, בר גיורא, גבעת נילי, דקלה. "כרזות מפלגת החירות", מתוך *בחירות 1977*, (הארכיון הלאומי, הספרייה הלאומית).

⁷⁵ "כרזות המערך", מתוך *בחירות 1977*, (הארכיון הלאומי, הספרייה הלאומית).

⁷⁶ אניטה שפירא, יגאל אלון: אביב חלדו, (הוצאת הספרייה החדשה, 2004), 467-499.

היישוב ולאחר מכן במדינה, במשך כמעט ארבעים שנה, החל מאמצע שנות השלושים, עד לאחר אמצע שנות השבעים.

מנחם בגין, תלמידו של זאב ז'בוטינסקי ומנהיג מחתרת האצ"ל לפני קום המדינה, נשא את נאום הראשון לאחר הבחירות מול קהל ביישוב החדש קדומים שבשומרון והבטיח: "עוד יקומו הרבה אֱלוֹנֵי מוֹרֶה".⁷⁷

הברית שנוצרה בין מפלגת הליכוד בהנהגת תנועת החירות אשר בראשה עמד מנחם בגין לבין אנשי גוש אמונים החלה להתחזק עוד לפני הניצחון בבחירות 1977. ברית זאת נראתה טבעית על רקע הניציות המדינית של תנועת חירות ודרישתה המסורתית להתפשטות טריטוריאלית. נוספה לכך הנימה המסורתית-יהודית של בגין, אשר עמדה בניגוד לרוח הסוציאליסטית-חילונית של תנועת העבודה.

חירות לא הייתה הממשיכה של דגניה וכנרת, היא דגלה ב"זכותנו להתיישב בכל חלקי ארץ ישראל בין הים לירדן".⁷⁸ התמיכה של בגין במפעל ההתיישבות ביהודה ושומרון נבעה מתוך הלאומיות של חירות, כחלק מתפיסה לפיה כוח מדיני ייווצר באמצעות איתנות ביטחונית שתתקיים באמצעות התפשטות טריטוריאלית. ההתיישבות הייתה כלי בטחוני ומדיני שבגין תמך בו בלהט, אך היא לא הייתה מטרה בפני עצמה.

לעומת זאת, מפלגת העבודה ביקשה להמשיך את דגניה וכנרת. ההתיישבות בבקעת הירדן נגעה בנימים נוסטלגיים אצל מנהיגי מפלגת העבודה, והקמת ההתיישבות באזור הגבול החדש שנכבש הזכירה את ימי ראשית ההתיישבות הציונית. באופן היסטורי, מפלגת העבודה משויכת לזרם המרכזי של התנועה הציונית. זרם זה השתייך לאגף הדמוקרטי-רפובליקני של הלאומיות האירופית, שהשקפתו נטועה בזכות הטבעית של כל העמים להגדרה עצמית. ההתיישבות בבקעת הירדן לא הייתה נוחה אידאולוגית למפלגת העבודה, כיוון שהיא בפועל התעלמה מהאוכלוסייה הפלסטינית ומזכותה להגדרה עצמית. יגאל אלון היה מודע לפער האידאולוגי, ולכן הגה מפת התיישבות המושתת על אזורים בהם האוכלוסייה הפלסטינית היא דלילה, תוך השארת שתי מובלעות פלסטיניות אוטונומיות.

⁷⁷ גדי טאוב, *המתנחלים: המאבק על משמעותה של הציונות*, (הוצאת ידיעות אחרונות, 2007), 73.

⁷⁸ "מצע מפלגת החירות", מתוך *בחירות 1977*, (הארכיון הלאומי, הספרייה הלאומית). לא ברור לי הפורמט של ההפניה הזאת. זאת דרך ההפניה הנהוגה אצלם? אנא בדקי כיצד מפנים אליהם בחיבורים אחרים.

במצע מפלגת הליכוד, תחת הכותרת "עקרונות", נכתב:

זכותו של העם היהודי לארץ ישראל אינה ניתנת לערעור והיא משולבת בזכותו של עמנו ובשאיפתו לביטחון ולשלום. יש לשלול כל הצעה שתוצאותיה היא חלוקה מחדש של ארץ ישראל המערבית; יש להכיל גם בדרך המשפט את ריבונות המדינה על שטחי הארץ המשוחררים. להתנחלות יהודית, בקנה מידה רחב, בחבלי יהודה, שומרון, ועזה, ברמת הגולן ובסיני – נודעת חשיבות עליונה.⁷⁹

בקעת הירדן אינה מצוינת כלל במצע מפלגת הליכוד. אומנם היישוב ארגמן הוקם על ידי תנועת בית"ר, אך בפועל נתפסה ההתיישבות בבקעת הירדן כפרויקט של מפלגת המערך. רעיונית הליכוד תמך אידאולוגית בהתיישבות בבקעת הירדן כמו שהוא תמך בהתיישבות ביהודה ושומרון, אך למעשה בקעת הירדן לא הייתה בראש סדר העדיפויות המפלגתי.

בשנת 1977 מנתה בקעת הירדן כמה מאות מצביעים. אוסף מתיישבים, פסיפס של מי שחיפשו הזדמנות נוספת לציונות מעשית. רק שלוש שנים מאוחר יותר, בדיוק בשנה בה נפטר יגאל אלון, האב הרוחני של ההתיישבות בבקעת הירדן, קמה המועצה האזורית. המועצה האזורית היא כלי בעל פוטנציאל לכוח פוליטי, אך לא היא ולא המודעות הפוליטית לא היו קיימות בבקעת הירדן בבחירות 1977. בניגוד לתנועת ההתיישבות של גוש אמונים, שיוצגה בממשלה באופן עקבי ונחרץ על ידי מפלגת המפד"ל, לתושבי בקעת הירדן לא היו אידאולוגיה איתנה וכוח פוליטי במידה שהיו לתושבי יהודה ושומרון.

נוסף על היעדר האידאולוגיה והכוח הפוליטי, היה פער תרבותי בין אנשי מפלגת הליכוד לבין אנשי בקעת הירדן. על אף החיבור האידאולוגי המתבקש, בפועל אנשי הליכוד התקשו לתקשר עם אנשי בקעת הירדן ולהיפך. ה"הדר" שאפיין את אנשי הליכוד, המליציות והשפה הגבוהה, התאימה הרבה יותר לראשי ההתיישבות ביהודה ושומרון מאשר לראשי ההתיישבות בבקעת הירדן.

עדות לפער התרבותי בין מפלגת הליכוד לבין מפעל ההתיישבות בבקעת הירדן, ניתן לראות בביקורו של יצחק שמיר במושב ארגמן. בראשית שנת 1987, עשר שנים לאחר המהפך, הגיע ראש הממשלה יצחק שמיר לביקור שאורגן על ידי המינהל האזורי ביריחו ובגשר אלנבי. שמיר התרצה לבקר במושב ארגמן, שם התקבל על ידי ילדי המושב בשירים ובריקודים. במהלך הביקור העלו

⁷⁹ מצע מפלגת הליכוד, בחירות 1977, הארכיון הלאומית בספרייה הלאומית.

בפניו אנשי בקעת הירדן את בעיותיהם ובקשותיהם. שמיר ענה באמירה כי הוא "באמת משוכנע בנחיצות ההתיישבות באזור הבקעה". לאחר הביקור, שמיר צוטט על ידי עיתונאים כמי שהתקבל בבקעת הירדן ב"גילויי איבה מצד תושבי הישובים החקלאיים". בבירור עם לשכתו בעקבות הפרסום, נמסר כי "החספוס בדברי התושבים צרם לאוזניו של ראש הממשלה".⁸⁰

יצחק שמיר משתייך לזרם ארץ ישראל השלמה, ולפיכך אכן מאמין בנחיצות ההתיישבות בבקעת הירדן, אך "החספוס" של אנשי ההתיישבות צרם לאוזניו. מנגד, אנשי בקעת הירדן מתקשים להבין את המניירות המתבקשות מהם, ושוטחים את בעיותיהם בלהט כבקשות לגיטימיות מראש הממשלה. מנקודת מבטם של מתיישי בקעת הירדן הם הגיעו לחבל הארץ כחלק מפרויקט ממשלתי שנזנח עם המהפך, ואת תחושת הקיפוח הזאת הם הביאו איתם למפגש עם ראש הממשלה שמיר.

לעומת זאת, תנועת ההתיישבות של גוש אמונים ביהודה ושומרון קמה כפרויקט אידאולוגי של קבוצה אקטיביסטית אשר זכתה לאהדה ממשלתית גורפת לאחר המהפך הפוליטי.

גם בתחושתם הסובייקטיבית של מתיישי בקעת הירדן ומתיישי יהודה ושומרון היה הבדל בין שתי תנועות ההתיישבות. בעוד מתיישי בקעת הירדן תפסו עצמם כשליחי המדינה בפרויקט הממשלתי ליישוב בקעת הירדן, מתיישי יהודה ושומרון תפסו עצמם כשליחי העם היהודי השב לארצו, לעיתים בשיתוף הממשלה ולעיתים בלעדיה. בימי הקמת ההתיישבות בבקעת הירדן, הפרויקט הממשלתי תוקצב בתקציבי ממשלה ייעודיים נרחבים. לאחר המהפך, תקציבים כאלו כבר לא היו קיימים, כאשר בבקעת הירדן היישובים נקלעו למשברים קיומיים. לעומת זאת, ההתיישבות ביהודה ושומרון קיבלה לגיטימציה ממלכתית לאחר המהפך, ובעקבות כך גם תקציבים ממשלתיים. הבדל זה בא לידי ביטוי בשיח בין שתי התנועות, אשר התקיים על גבי דפי הביטאונים שפורסמו על ידי כל אחת מהתנועות.

ביטאון מתיישי בקעת הירדן, אשר נקרא בתחילה "יתד" ובהמשך "בשביל הבקעה", פורסם אחת לחודש, עם כמה הפסקות וגלגולים, במשך כמעט ארבעה עשורים. ניתן ללמוד מתוך הביטאון על רוחם של המתיישים ותפיסתם האידאולוגית באמצעות מאמרי מערכת, מכתבי תושבים, כתבות וראיונות. ביטאון מקביל, "נקודה", היה במה פנימית לדיונים אידאולוגיים של

⁸⁰ ביטאון בקעת הירדן, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, גיליון פברואר 1987), 4.

אנשי גוש אמונים וממנו ניתן ללמוד על רוחם של מתיישבי יהודה ושומרון. "נקודה" היה במה להחלפת רעיונות בין המתיישבים, והכיל מאמרי מערכת, ראיונות וכתבות. בגיליון "נקודה" של ינואר 1987, ברגע חד-פעמי, נוצר שיח בין שני הביטאונים. דבר המערכת של "נקודה", ביטאון תנועת גוש אמונים, טען כנגד מתיישבי בקעת הירדן:

מחסור טבעו שהוא מוליד נרגנות. סקטורים לא מעטים בחברה הישראלית, אשר נאלצו בשנים האחרונות להוריד מרמת חייהם, עקב מחדלים כלכליים שלהם ושל אחרים, הפכו להיות נרגנים ובתאם למסורת "המגיע לי" המקובלת בארץ, האשם הוא תמיד במישהו אחר. בשנים האחרונות נמצא סוף-סוף האשם לכישלונם: ההתיישבות ביהודה, שומרון וחבל עזה... לאחרונה, תחילה בענות חלושה ולאחר מכן בקול ענות, נתפסו לדמגוגיה שקרית זאת גם חברים מובלים (על ידי אחרים, ת"כ) מאזור ההתיישבות בבקעה, השקוע בחובות עד צוואר.⁸¹

תשובת מערכת ביטאון "יתד" של מתיישבי בקעת הירדן הופיעה בגיליון פברואר, חודש לאחר מכן:

נבחר הציבור ביש"ע חייבים להבין שהטפת המוסר הנוכחית אינה במקומה, בעיקר בזמנים קשים אלה כאשר ההתמודדות על כל ישוב וכל מתיישב קשה כשאל. לא נהל מעל דפי ביטאוננו הנהלת חשבונות לאומית על סדרי העדיפות הלאומיים בעשר השנים האחרונות, אך כאשר התקציבים הועברו בנדיבות ליש"ע לא נתנו נציגי יש"ע דעתם לבקשותינו.⁸²

הדיאלוג בין מתיישבי יהודה ושומרון למתיישבי בקעת הירדן משקף בראש ובראשונה את הבידול ביניהם. על אף שהאזורים הגיאוגרפיים סמוכים מאוד, ישנה הבחנה ברורה בין אזור יהודה ושומרון ומתיישביו לבין אזור בקעת הירדן ומתיישביו. שנית, לאחר המהפך הפוליטי בשנת 1977, מתיישבי בקעת הירדן התמודדו עם אתגרי ההקמה בפועל של היישובים, אך לתפיסתם ללא הגב הכלכלי ממנו נהנית ההתיישבות ביהודה ושומרון.

⁸¹ ביטאון נקודה, (הוצאת תנועת אמנה, גיליון מספר 106, ינואר 1987), 3.

⁸² ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, פברואר 1987), 5.

מסגרת הגשמה ללא מגשימים

החטיבה להתיישבות היא גוף שהוקם בנובמבר 1967, מתוך המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, על פי בקשתו של רה"מ לוי אשכול, כדי לסייע לממשלה בעיבוד קרקעות בשטחים המוחזקים. הנהלת החטיבה להתיישבות שימשה כצוות היגוי, אשר התווה את התוכנית לפיתוח בקעת הירדן ופרסם אותה בשנת 1972.⁸³ הצוות כלל אגרונומים, אדריכלים, מהנדסי מים וניקוז, מהנדסים, סוציולוג, כלכלן ומתכנן אזורי. מטרתה המוגדרת של התוכנית הייתה יישוב בקעת הירדן ב-10,000-8,000 תושבים בתוך 20 שנה, כאשר כל יישוב ימנה כ-100 יחידות משפחתיות המתפרנסות מ-3,000 דונם חקלאות ומ-35 מטרים מעוקבים של מים, בסך כולל של 20 יישובים חקלאיים באזור. כך, הקמתם של יישובי בקעת הירדן נעשתה כפרויקט ממשלתי ובמימון ממשלתי, תוך ביצוע מקצועי ובצמוד למודלים התיישבותיים קיימים.

החטיבה להתיישבות הייתה ממונה על כלל היבטי הפיתוח בבקעת הירדן כולל תכנון אזורי, חלוקת הקרקעות, הקמה פיזית של היישובים, וניהול מערך הקליטה של המתתיישרים. התכנון היה יסודי ומפורט, וכלל את כלל ההיבטים הפוטנציאליים של התיישבות בבקעת הירדן: התגברות על מחסור במים באקלים היבש של הבקעה באמצעות קידוחים; ניצוח על מרחקים גיאוגרפים בעזרת מתן שירותים גושיים ומיפוי קרקעות מפורט לחלוקת שטחים חקלאיים במושבם. גורם אחד נותר חסר: המתתיישרים עצמם.

בשולי התוכנית הוקדש פרק לסוגיית המתתיישרים שיאכלסו בפועל את אזור בקעת הירדן ולשאלה מאין יבואו. על פי התוכנית, פוטנציאל גיוס המתתיישרים שהיה נכון לשנות החמישים, כבר לא היה קיים בשנות השבעים. העולים החדשים של שנות החמישים, עולים מאזורים כפריים בצפון אפריקה, נענו לקריאה להתיישב באזורים בלתי מיושבים בארץ ולעסוק בחקלאות כמקור פרנסה עיקרי. לחלקם לא הוצעו אפשרויות אחרות. העולים החדשים של שנות השבעים, עולים עירוניים מברית המועצות, ביקשו להתיישב בערים ולעסוק במקצועות חופשיים.⁸⁴

פוטנציאל התיישבותי מסורתי נוסף למתתיישרים היה תנועות הנוער הקשורות לתנועות ההתיישבות. כחלק מדפוסי שינוי בחברה הישראלית בשנות השבעים היו תנועות הנוער בעיצומו של משבר. בני הנוער חדלו להיענות לקריאה ההתיישבותית כפי שהיו נענים לפני קום המדינה.

⁸³ תוכנית לפיתוח בקעת הירדן, (הוצאת הנהלת החטיבה להתיישבות, פברואר 1972), 1-7.

⁸⁴ יהודית שובל, דפוסי הסתגלות של עולי ברית המועצות, (הוצאת המכון למחקר חברתי שימושי, 1978).

בשנים הראשונות להקמת המדינה היו תנועות הנוער מובילות חלק נכבד מחבריהן להגשמה, באמצעות מסגרות צבאיות, חקלאיות והתיישבותיות בסוף הלימודים בבתי הספר התיכוניים. בשנות השבעים – המגנון הזה כבר כמעט שלא פעל, ועל אף הניסיונות של חלק מתנועות הנוער, הן לא הצליחו במשימה זאת.⁸⁵

בהיעדר המקורות המסורתיים לגיוס מתיישבים החליטו במחלקה להתיישבות, במסגרת התוכנית לפיתוח בקעת הירדן, להפוך את ההתיישבות למוצר ואת התנועות המיישבות לפרסומאיות. בלשון תוכנית הפיתוח:

על תנועות ההתיישבות ללכת בדרך של פרסומת שבה לעיתונות חלק נכבד, במגמה לגייס את המתיישבים ליישובים שמוקמים בחסותן. מכבר הוכר אפוא, שאם אין ברירה אלא הבטחת האכלוס של היישובים על ידי מועמדים שהם אינטרסנטים יותר מאשר אידיאליסטים, יש לפחות לפתח שיטת סלקציה מתאימה.⁸⁶

מנקודת מבט של המתיישבים, החטיבה להתיישבות התיימרה להיות הגוף המקצועי. בפועל הועתקו מודלים אשר נראו טוב על הנייר, אבל לא תאמו את הנסיבות הספציפיות של בקעת הירדן. המומחים לא חיו בבקעת הירדן, ולכן לא הבינו את צורכי ההתיישבות בה, טענו המתיישבים. בריאיון לביטאון "נקודה" בשנת 1987 מתארת שולה דוד, אחת מהתושבות המייסדות של מושב מכורה בגב ההר בבקעת הירדן את מציאות חייהם:

בהתחלה, לפני עשר שנים, כל החברים במכורה רצו להיות חקלאים, למרות שלא ידעו מה זה בדיוק חקלאות. המומחים אמרו לנו שיהיה בסדר, אנחנו יודעים מה לעשות ונלמד אתכם. העגבניות שלכם יהיו זהב בחורף! האמנו להם. אנשים מכרו בתים והשקיעו כאן את הכספים. מה התברר? עשו ניסיונות חקלאיים על גבינו, הרבה ניסיונות. פעם, המומחים החליטו שנגדל מנגו ואבוקדו. זה יעזור לכם לגמור את החודש, ככה הם אמרו. אחרי שש שנים של עבודה קשה, שהבעלים שלנו עבדו כמו חמורים, הצמחים צמחו רק עשרים סנטימטרים, כאלה קטנים. רק אז המומחים הודו שזה כבר לא יצליח לעולם. כן, עם ישראל שילם את המנגו

⁸⁵ נועם אבן, לחנך ל'ערכים' ולא ל'צורות': המסע אל ההגשמה החדשה בתנועות הנוער, (הוצאת מועצת תנועות הנוער, 2014), 43-114.

⁸⁶ תוכנית לפיתוח בקעת הירדן, (הוצאת הנהלת החטיבה להתיישבות, פברואר 1972), 7.

הזה. המומחים גם הקימו חממות על גבי חממות ולא לקחו בחשבון את הרוחות החזקות. שמעת פעם דבר כזה? באנו ואמרנו להם, רבותיי, הניילונים עפו בלילה, והם לא האמינו לנו. רק אחרי הרבה זמן הם הסכימו להקים לנו חממות יותר עמידות, אבל גם הם עפו ברוח. חמש פעמים החליפו לנו את הכיסויים של החממה וחמש פעמים עפו ברוח. בסוף שמו כזה כיסוי יקר, מפלסטיק שקוף, שפשוט לא יכולנו לממן אותו כי הכסף הלך על כל הכיסויים הקודמים. אז מה המומחים אמרו, "אל תדאגו לחובות, זה רק בכרטיס".⁸⁷

קליטת מתיישבים חדשים בבקעת הירדן היוותה השתקפות כוחו ויציבותו של האזור. מדד חי למצב הרוח ולמציאות החיים בחבל ארץ זה. לקליטה הייתה משמעות סגולית בעיני המתיישבים, במאמצייהם להוכיח כי הם אינם "מתיישבים אינטרסנטיים". בטווח הקצר, משמעות קליטתן של משפחות חדשות הייתה חלוקת המשאבים הנתונים בין מספר יותר גדול של משפחות, כך שכל משפחה ותיקה מקבלת פחות. התרחשותה או אי התרחשותה של הקליטה הייתה אמירה של המתיישבים כלפי "מומחי ההתיישבות" של המחלקה להתיישבות, שלפיה הם "מתיישבים אידיאליסטים".

במאמר מערכת של גיליון ספטמבר 1987 של "יתד" שעסק בנושא הקליטה, מוצגת שאלה זו בנושא ראשון על סדר היום:

נשמת אפה של הקהילה בבקעה חייבת להיות הקליטה. הנטייה הטבעית היא לנסות ולהתבצר בנתונים ובאמצעים שיש בידנו כיום ולא להתחלק במעט שזכינו בו עם משפחות חדשות, אך לדעת רבים ומומחים אי קליטה תביא להתנוונות ונסיגה.⁸⁸

חיה גרף, סוציולוגית חבל ירושלים בחטיבה להתיישבות, סיכמה בריאיון באותו גיליון של "יתד" את ההיענות של זוגות ומשפחות צעירים לתהליכי הקליטה. על פי ניתוחיה, בשנים 1979-1981 הגיעו מאות משפחות מתעניינות לתהליכי המיון, וכמה עשרות נקלטו בפועל. לאחר פינוי ימית בשנת 1982 החלה הירידה החדה הראשונה בקליטת משפחות חדשות בבקעת הירדן: מכמה מאות משפחות מתעניינות בשנה – לאפס. ירידה משמעותית זאת, בשנת 1982, הוגדרה על ידי

⁸⁷ חגי סגל, שבר בקעת הירדן, (ביטאון נקודה גיליון 107, 1987), 8-11.

⁸⁸ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, ספטמבר 1987), 9.

המתיישבים "כשבר הגדול". פינוי העיר ימית בסיני נתפס בקרב הציבור הרחב כפתח לפינוי אפשרי בכל ההתיישבות בשטחים שנכבשו לאחר מלחמת ששת הימים. בשנים הבאות התקיימה קליטה מועטה, כאשר הירידה במספר המשפחות המתעניינות נמשכה עד לשנת 1985, אז פרץ המשבר הכלכלי הקשה במושבים ובקיבוצים, והקליטה פסקה כמעט לגמרי.

דוגמה לניסיון קליטה ניתן לראות בהקמתו של מושב יפית. המושב החל כיוזמה של המחלקה להתיישבות להקמת יישוב חקלאי שמתבסס על עולים חדשים אשר עולים באופן ייעודי כשותפים במושב חקלאי בבקעת הירדן. בשנת 1979 עלה על הקרקע גרעין של 27 משפחות מצרפת, שלהן רקע שונה זו מזו. בשנת 1985 פגע במושב המשבר הכלכלי, עם משבר ארגוני הקניות. שני שלישים מחברי הגרעין עזבו את המושב תוך שנתיים ורובם חזרו לצרפת. השארית שנותרה במושב התבטאה בכעס כלפי המוסדות המתיישבים בביטאון "יתד" מתיישבי הבקעה במרץ 1988:

אנחנו מנווטים מלמעלה לפי שאיפותיהם של אנשים אשר אפילו לא חיים כאן

באזור! רק אם אנחנו לא מרוצים נזכה באהדת המוסדות ובתקציביהם.⁸⁹

ואמנם, כבר בשלבי תכנון חבל הארץ, יצרה המחלקה להתיישבות בידול מדומה של "מומחי התיישבות" כנגד "מתיישבים אינטרסנטיים". בתוכנית הפיתוח של המחלקה להתיישבות ישנה עמדה כי מתיישבי בקעת הירדן הפוטנציאליים הם "אינטרסנטיים" ופחות "אידאליסטים" מעצם צורת גיוסם. המתיישבים שהגיעו באמצעות תנועות הנוער להגשמה התיישבותית, עברו סלקציה טבעית מתוך חיי הקבוצה כאשר נשארו רק ה"מתאימים חברתית" ו"האידאליסטים".

אכן, הקריאה להתיישבות בבקעת הירדן כללה בתוכה הזדמנות כלכלית. בית נמכר למשפחה בכמה אלפי שקלים, יחד עם שותפות באגודה השיתופית וכמה עשרות דונמים לעיבוד חקלאי פרטי. אלו תנאים דומים לאלו שהוצעו לקבוצות התיישבות שצמחו בתנועות הנוער. אך בעוד שקבוצות אלו נקראו על ידי המחלקה להתיישבות "אידאליסטים", המתיישבים שהגיעו באמצעות הפרסום של המחלקה להתיישבות בעיתונות נקראו "אינטרסנטיים".

גדי נהור, שמונה למנהל אזור בקעת הירדן בחטיבה להתיישבות התראיין לביטאון בקעת הירדן בנובמבר 1986, חודש לאחר כניסתו לתפקיד. כאשר נשאל מה הבין עד כה, ציין כי "האזור הגיע

⁸⁹ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, מרץ 1988), 5-6.

לאיזה שהוא קו נמוך, שאין ממנו יותר ירידה אלא רק או עלייה או חיסול". כשנשאל מדוע הגיע האזור לידי כך, השיב כי "תהליך מיון המשפחות לקליטה לוקה בחסר".⁹⁰

היישובים ביהודה ושומרון, באותן שנים, הלכו והתפתחו. מודל ההתיישבות שנבחר הוא של יישובים קהילתיים, מודל שהחל להתפתח לאחר מלחמת ששת הימים. עיקרו תשתית חברתית משותפת ללא שותפות כלכלית ומספר גדול יחסית של משפחות כדי שהיישוב יוכל לקיים את עצמו. בניגוד ליישובים הכפריים – מושב או קיבוץ – שנשענו על תשתית כלכלית, היישוב הקהילתי נדרש לכמה מאות משפחות לפחות אשר מקור פרנסתן לרוב מחוץ ליישוב כדי שיוכל לקיים ממסי התושבים מערכת שירותים ברמה נאותה.⁹¹ תנועת גוש אמונים פיתחה שני גופים: "מועצת יש"ע", גוף שמטרתו עבודת לובי ממשלתית, דוברות ויחסי ציבור, ו"תנועה להתיישבות אמנה" גוף שמטרתו בנייה חומרית של יישובים חדשים והרחבת יישובים קיימים. גופים אלה היו כלים משמעותיים בצמיחתה הדמוגרפית של ההתיישבות ביהודה ושומרון.

על פי תוכנית הפיתוח לבקעת הירדן, מספר המשפחות האופטימלי ליישוב הוא 100. לעומת זאת, היישובים הקהילתיים ביהודה ושומרון קבעו את המספר האופטימלי ל-200-500 משפחות ליישוב.⁹² מנקודת מבטם של תושבי יהודה ושומרון, גדילת יישוביהם מעידה על התפתחות חיובית של היישוב. לעומת זאת, מנקודת מבטם של תושבי בקעת הירדן, המציאות מורכבת יותר: גידול המושב מסמל עבור התושבים הוותיקים את הקטנת חלקם במשאבים המשותפים.

ריאיון נוסף, של יהודה דקל מנכ"ל המחלקה להתיישבות, בביטאון תושבי בקעת הירדן בדצמבר 1986, מבהיר את הדיאלוג הקשה בין מתיישיבי בקעת הירדן לבין אנשי המחלקה להתיישבות:

אני לא יכול להתחרות בתושבים בבקעה שצועדים את צעדת המסכנות. הם תמיד מפנים אלי אצבע מאשימה ואומרים אתה לא חי בבקעה ולכן אינך יודע. רמת המסכנות המופגנת אצלכם היא לא הרמה הנכונה. יש לה חיוניות של להשיג הישגים, אבל מרוב בכי אתם מתחילים להשתכנע שזה נכון.⁹³

⁹⁰ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, נובמבר 1986), 11-6.

⁹¹ לביאה אפלבוים, דוד ניומן, *היישוב הקהילתי: בין כפר לפרבר צורות יישוב חדשות בישראל*, (המכון לחקר התיישבות כפרית ועירונית, 1989).

⁹² רענן ויץ, *מבוא לתכנון אזורי כפרי*, (המכון לחקר התיישבות כפרית ועירונית, 1968).

⁹³ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, דצמבר 1986), 8-6.

למרות שהמחלקה להתיישבות הייתה אחראית על פיתוח בקעת הירדן, שומרון ויהודה היא לא נהגה ביישובי בקעת הירדן כפי שנהגה ביישובי יהודה ושומרון. בעוד שביהודה ושומרון היא הצטרפה כשתופה ל"תנועה להתיישבות אמנה", זרוע הבניה הביצועית להקמה והרחבת מפעל ההתיישבות ביהודה ושומרון, שהובילה את הדרך האידאולוגית, בקעת הירדן הייתה תוכנית ביטחונית ממשלתית, שהמחלקה להתיישבות הובילה כפרויקט הדגל המקצועי שלה.

שיר מאת ילדי מושב נתיב הגדוד בביטאון המקומי, בספטמבר 1987 מבהיר את אווירת הזמן:

צאו מן הדפרסיה, מספיק עם הדיכאון.

החוב בסך הכול הוא כך וכך מיליון,

ברור שבדולרים אלא מה שקלים?

עבוד חבר עבוד, עבוד עד שתגווע.

ואז אולי תזכה למצבה עליה יחרתו באותיות זהב:

פה שוכב הטמבל, גם טמבל בחייו.

פרנס הרבה פקידים וטפילים לרוב,

אבל הוא לא הספיק עוד להחזיר את החוב!

אם לא מתפרנסים וסתם עובדים לשווא –

אז בוא נסגור את המושב עכשיו!⁹⁴

נוצרה דינמיקה בין המחלקה להתיישבות – מומחית ההתיישבות בעלת הידע המקצועי והתקציבים הממשלתיים, לבין מתיישבי בקעת הירדן "האינטרסנטיים" שנענו למודעות בעיתונות וחיים בפועל בבקעת הירדן. התחושה של תושבי בקעת הירדן הייתה כי הם פרויקט ממשלתי שנזנח לאחר הקמתו ושאיננו מקבל את התקציבים הראויים, וכי מומחי החטיבה להתיישבות אינם בקיאים במציאות חייהם בשטח. היחסים החריפו נוכח המשברים האזוריים, ועם ההשוואה ליישובים הקהילתיים ביהודה ושומרון שצמחו במהירות.

⁹⁴ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, ספטמבר 1987), 13.

בקעה אחת, שמונה ראשים

מפת ההתיישבות של תוכנית אלון הדגישה את קיומו של הגבול המזרחי וזימנה אפשרויות התיישבות נוספות לציונות מעשית, עבור התנועות המיישבות שפעלו בארץ. בקעת הירדן הייתה פוטנציאל להתיישבות עובדת; ואקום שמשך אליו גופים התיישבותיים ותיקים וחדשים כאחד.

חלוקת הקרקעות לתנועות המיישבות לצורך הקמת היישובים בוצעה באמצעות ועדה להתיישבות בראשותו של ישראל גלילי. הוועדה הוקמה בראשית שנת 1970 בשיתוף הסוכנות היהודית, ומנתה 14 שרי ממשלה ו-14 חברי הנהלה של ההסתדרות הציונית. הוועדה פעלה לפי מדיניות הממשלה בענייני התיישבות והייתה הסמכות המחליטה על הקמת יישובים חדשים בכל הארץ. כאמור, ביצוע ההתיישבות בפועל בשטחים שנכבשו לאחר מלחמת ששת הימים הוטל על המחלקה להתיישבות של ההסתדרות הציונית שהוקמה לשם כך וקיבלה את תקציבה מממשלת ישראל.

הממשלה קבעה את מדיניותה ההתיישבותית על פי כמה קריטריונים, ובראש סדר העדיפויות עמד הצורך הביטחוני-מדיני, לפיו כוונה ההתיישבות לאזורים בעלי רגישות ביטחונית ומדינית. לאחר מכן תועדפו אזורים בעלי נתוני טבע שאפשרו חקלאות אינטנסיבית לייצוא. שיקול נוסף היה הלחצים של התנועות המיישבות אשר ייצגו שלל אינטרסים ורצונות ספציפיים של גרעיני התיישבות.

תוכנית אלון הנחתה את הקמת ההתיישבות בבקעת הירדן בפועל, במתכונת הבטחונית הידועה של שתי רצועות יישובים: לאורך הבקעה ועל מורדות הרי שומרון. רצועות אלו נועדו ליצור מרחב ביטחוני מספיק כדי להדוף התקפה ירדנית מהמזרח.

התנועות המיישבות העדיפו את הבקעה על פני מורדות השומרון. האקלים החם של הבקעה יוצר תנאים אידיאליים לגידולים חקלאיים שהם בעלי פוטנציאל גבוה לייצוא. ביישובים שהוקמו במורדות השומרון אין יתרונות אקלימיים כאלה, ולכן הוקצו להם קרקעות חקלאיות במרחק של כמה עשרות קילומטרים מזרחה מהיישוב. התנועות המיישבות החזקות מבחינה פוליטית – התנועה הקיבוצית, הקיבוץ המאוחד ותנועת המושבים, קיבלו את קרקעות הבקעה. לעומת זאת, האיחוד החקלאי, תנועה מיישבת חלשה מבחינה פוליטית, קיבלה את מושבי ההר.

באמצע שנות השמונים היו בבקעת הירדן 27 יישובים שהוקמו על ידי 8 תנועות מיישבות שונות. תנועת הפועל מזרחי הקימה את מחולה, שדמות מחולה, חמדת, ומשכיות. תנועה להתיישבות

אמנה הקימה את כוכב השחר. התנועה הקיבוצית הקימה את הקיבוצים קל"ה, מצפה שלם, גלגל, ייטב, אלמוג, בית הערבה ורותם. הקיבוץ המאוחד הקים את קיבוץ נערן. תנועת חירות בית"ר הקימה את המושבים ארגמן וגיתית. תנועת העובד הציוני הקימה את מושב משואה. תנועת המושבים הקימה את פצאל, יפית, נעמי"ה, תומר, נתיב הגדוד ורועי. תנועת האיחוד החקלאי הקימה את המושבים בקעות, ורד יריחו, חמרה, מכורה ורימונים. מעלה אפרים הוקמה כמרכז עירוני. בסך הכול הוקמו בבקעת הירדן 7 קיבוצים, 17 מושבים, 2 יישובים קהילתיים ויישוב עירוני אחד.⁹⁵

ההצדקה האידאולוגית שקיבלה ההתיישבות בבקעת הירדן מתוכנית אלון, גם אם לא זכתה לניסוח רשמי, התפצלה ל-8 ראשים שונים. 27 היישובים נבנו במודלים שונים ועל ידי בעלי אידאולוגיה ואינטרסים שונים. זאת הייתה התשתית הרעיונית של היישובים, בעשור השני לקיומם, כאשר החל המשבר הכלכלי עם נפילת ארגוני הקניות בשנת 1985.

ארגוני הקניות של המושבים הוקמו במקורם כדי לסייע לחברי היישובים באמצעות רכישה מרוכזת של תשומות למשק החקלאי ומכירתן בהקפה למתיישבים. במרוצת השנים הרחיבו הארגונים את מעגל תפקידיהם ועסקו בגיוס אשראי למושבים ובמתן ערבויות, בייצור תשומות לחקלאות ובעיבוד תוצרת חקלאית ושימורה. אנשי המחלקה להתיישבות ומשרד החקלאות, לימדו את ארגוני הקניות "לשאוב" אשראי מהבנקים, וארגוני הקניות השתמשו באשראי באופן שהוביל לחובות כבדים למשקים השיתופיים.⁹⁶

הביטחון בסיוע מטעם המדינה והציפייה שהוא יימשך, הקלו על המושבים לחתום על ערבויות אלה לאלה, לעתים מתוך התעלמות ממידת הזהירות הראויה. לימים היה האשראי השופע והקל להשגה בעוכריהם של המושבים, כיוון שהוא שימש כמנוף להשקעות יצרניות וצרכניות גדולות ומיותרות ולצבירת חובות רבים. צעדי החירום שנקטה הממשלה לשם בלימת האינפלציה בשנת 1985, העלת שיעור הריבית וכיווץ נפח האשראי, סימנו את הסתלקותה מתמיכה בלא סייג במושבים ובארגוניהם.⁹⁷ ארגוני הקניות נסגרו, ואיתם התדרדרו כלכלית מושבי בקעת הירדן.

⁹⁵ חיים גבתי, מאה שנות התיישבות, (הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1981), 219-222.

⁹⁶ יצחק גרינברג, התמוטטות ארגוני הקניות של המושבים כמשל, (מתוך עיונים בתקומת ישראל, הוצאת יד בן גוריון כרך 7, 1997), 619-629.

⁹⁷ משה שוורץ, בערבות לא מוגבלת: היסטוריה וכלכלה מדינית בחקלאות הקואופרטיבית של ישראל: מושבים וארגוני קניות - לפני המשבר ובעקבותיו, (אוניברסיטת בן-גוריון, 1995), 162-194.

באופן ספציפי, נפילת ארגוני הקניות הפילה מכת מחץ כלכלית את היישובים שעל מורדות הרי השומרון, מכורה וחמרה.

המודעה הקצרה שנעצה בלוח המודעות של מושב מכורה משקפת היטב את המשבר הכלכלי, שהוביל במהרה למשבר חברתי, כפי שדווח בביטאון "נקודה": "מחר בערב אסיפת חברים. על סדר היום: 1. המאבק נגד בנק הפועלים. 2. חברים עוזבים". מי שנוקק בכל זאת להסברים יוכל למצוא אותם בלוח המודעות של היישוב השכן, חמרה: "יזכרו תושבי בקעת הירדן את תושבי מושב מכורה ומושב חמרה הנאמנים והחלוצים אשר נפלו קורבן בהתנגח הבנקים עם הסוכנות היהודית על חלוקת מה שנשאר מבשרם ואשר חרפו נפשם במלחמה על זכותם להמשיך לעבד אדמה ולהמציא פת לילדיהם".⁹⁸

התמוטטות ארגוני הקניות יצרה חובות עתק למושבי גב ההר. גל ראשון, שני ושלישי של צווי עיקול גרמו לתושבי מכורה וחמרה להתרוצץ בחוסר אונים בין משרדי הממשלה בניסיון להרוויח זמן אשראי. כאשר החלו להגיע צווי עיקול אישיים על חשבונות בנק, בתים, מכוניות וכספים שהיו אמורים להגיע ממועצות הפרי והלול בתמורה ליבולים ולביצים, המורל ירד מאוד. 45 משפחות החליטו לעזוב את בקעת הירדן, רובן ביישובי גב ההר. המושבים מכורה וחמרה פסקו לתפקד כאגודות שיתופיות ב-1986, וחברים רבים עזבו. בנקודת השפל מנה מושב מכורה 12 משפחות, ומושב חמרה – 18 משפחות.

בית הספר היסודי "רגב" במושב חמרה, שנקרא על שם אריק רגב שנפל בקרבות ארץ המרדפים בבקעת הירדן, היה גאוותם של מושבי גב ההר. בית הספר ביקש להיות מערכת חינוך בעלת אופי מיוחד המתאימה לחיים בבקעת הירדן, כדי להפוך את "הבקעה לבית והמושב לדרך חיים".⁹⁹ בשיא גידולו היו בכיתה א' 30 ילדים, בני חמשת מושבי צפון בקעת הירדן. בית הספר הוקם בשנת 1973, לאחר הקמת המושבים, ותיפקד במשך 15 שנה ברציפות למרות קשיים בהשגת כוח הוראה, ריחוק ממרכזי העשרה ומיעוט מספר הילדים. בית הספר שילב לימודי חקלאות בשיתוף עם מרכז המחקר החקלאי של בקעת הירדן, ועם חקלאי הבקעה הורי ילדי בתי הספר.

תושבי גב ההר נאבקו על המשך קיומו של בית הספר, אך כחלק מגל העזיבה עזבו גם משפחת מנהלת בית הספר ורובו של צוות ההוראה. מספר התלמידים הלך והתמעט, עד שבית הספר נסגר

⁹⁸ חגי סגל, שבר בקעת הירדן, (ביטאון נקודה גיליון 107, 1987), 8-11.

⁹⁹ חוברת לכבוד סגירת בית הספר רגב (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, יולי 1987), 3-4.

בקיץ 1987, כחלק מהחלטת משרד החינוך לסגור בתי ספר עם מספר תלמידים נמוך. ילדי גב ההר החלו לנסוע לבית הספר "גפנים" במרכז הבקעה.

סגירת בית הספר היוותה משבר חינוכי, שהיה תוצר של משבר חברתי, שבעצמו היה תוצר של משבר כלכלי, שבתורו היה כרוך גם במשבר זהותי. מושבי גב ההר, ככל מושבי בקעת הירדן, קמו מתוך מפת תוכנית אלון. ההצדקה האידאולוגית להתיישבות בבקעת הירדן החלה בתוכנית מדינית שמעולם לא התקבלה באופן רשמי, ואז פוצלה ל-8 ראשים שונים בדמותן של התנועות המיישבות. כאשר המושבים רק החלו להתקיים וליצור זהות עצמית, כעשור לאחר הקמתם, נוצר משבר כלכלי חמור שהוביל לנטישה המונית ביישובי גב ההר. הנטישה הקטינה את המושבים מכמה עשרות משפחות למושב למשפחות בודדות, ויצרה משבר עמוק בעמוד השדרה האידאולוגי – יישוב ללא גרעין מייסדים חזק. יישובים רבים איבדו חלק גדול מהמשפחות המייסדות, מה שערער את הבסיס הקהילתי. סגירת בית הספר האזורי של גב ההר בשל מיעוט הילדים, ביטאה משבר חברתי עמוק.

"מבחינת הערבים, בקעת הירדן היא חלק בלתי נפרד מיו"ש"

המשבר החברתי שפקד את בקעת הירדן בסוף שנות ה-80 הועצם כאשר פרצה האינתיפאדה הראשונה, במהלכה התקוממו התושבים הפלסטינים ביהודה ושומרון וברצועת עזה נגד השלטון הישראלי. האינתיפאדה הייתה התקוממות אלימה ברובה, שהחלה בדצמבר שנת 1987, נחלשה באופן משמעותי לאחר מלחמת המפרץ ב-1991 ורשמית הסתיימה עם חתימתם של הסכמי אוסלו ב-1993. האינתיפאדה נקראה לעיתים "מלחמת האבנים", כיוון שבתחילתה השתמשו הפלסטינים באבנים ובכלי נשק מאולתרים וקרים אחרים.¹⁰⁰

תושבי בקעת הירדן סבלו מהאינתיפאדה הראשונה, אשר פגשה אותם בעיקר בדרכים. ב"יתד", במרץ שנת 1988, ניתנות הוראות בטיחות למקרי פגיעה ברכב תחת הכותרת:

"איתרע מזלך ואתה יהודי בארץ ישראל שנקלע לפוגרום ערבי ונפגעת. להלן,

מדריך קצר בהנחה שאתה יכול להיחלץ בכוחות עצמך".¹⁰¹

¹⁰⁰ זאב שיף ואהוד יערי, *אינתיפאדה*, (הוצאת שוקן, 1990), 8-11.

¹⁰¹ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, מרץ 1988), 2.

אינתיפאדת הדרכים פגעה במתיישבי בקעת הירדן לא פחות מאשר במתיישבי השומרון או בנימין, כיוון שדרכם בחזרתם מתל אביב או מירושלים, עברה בכבישי שומרון או בנימין.

עם התגברות אירועי האינתיפאדה הראשונה, התבטלה לראשונה מסורת צעדת הבקעה. הייתה זאת מסורת שהחלה בשנת 1980, ואיגדה מדי שנה כעשרת אלפים צועדים – יחידות צה"ל ובתי ספר תיכון מרחבי הארץ – לצעדה לאורך בקעת הירדן שהסתיימה באנדרטה לזכר נופלי קרבות ארץ המרדפים. המטרה המוגדרת הייתה "להראות לאלפי הצועדים את הבקעה כחבל ארץ אשר ההתיישבות והביטחון שוכנים בו בצוותא, ולהכיר להם את פניה היפות של בקעת הירדן".¹⁰² צעדת הבקעה הייתה מוקד של גאוות יחידה אזורית, בו מונצח הטבע והאקלים המיוחד לבקעה. הצעדה התבטלה לראשונה בשנת 1987, בשל מדיניות משרד החינוך שהגדירה את האזור כמסוכן. בביטאון המקומי "יתד", מתבטאת אחת מנשות הבקעה, "נדהמתי כאשר ביטלו את צעדת הבקעה ועל כך אני כועסת. מדיניות משרד החינוך 'לא להוציא נוער למקומות מסוכנים'. מה הם חושבים, שילדינו פחות חשובים לנו מילדיהם?". על אף החלטת משרד החינוך צעדו כאלף תושבי בקעת הירדן מתוך אמירה עקרונית.¹⁰³

בריאיון לביטאון בקעת הירדן במאי שנת 1988 אמר עמרם מצנע, אלוף פיקוד המרכז: "מבחינת הערבים בקעת הירדן היא חלק בלתי נפרד מיהודה ושומרון". המראיין שואל מדוע יש פחות התקוממויות אלימות בבקעת הירדן מאשר ביהודה ושומרון, מתוך ההרגל לבדל בין האזורים. מצנע מצביע בתשובה על כך שבקעת הירדן מדוללת אוכלוסייה פלסטינית יחסית ליהודה ושומרון. ונוסף על כך הפלסטינים הכפריים בבקעת הירדן מתקיימים על חקלאות ולכן אינם יכולים להרשות לעצמם להיות בהסגר, ויריחו כעיר תיירותית שהאלימות נוגדת את האינטרס הכלכלי שלה.¹⁰⁴

אך האינתיפאדה לא פסחה על בקעת הירדן. בנסיעה בדרך מביתו, באפריל 1989, בצומת עוצרין, נתקל תושב בקעת הירדן במחסום אבנים, ולאחר מכן במטח בלתי פוסק על רכבו. התושב, עובדי סלימי בן ה-37, יצא מהרכב וירה צרורות באוויר ופגע בנער פלסטיני בן 14.¹⁰⁵ אירוע נוסף התרחש

¹⁰² ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, פברואר 1987), 6.

¹⁰³ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, פברואר 1987), 7-8.

¹⁰⁴ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, מאי 1988), 7-8.

¹⁰⁵ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, יוני 1989), 9.

ביוני 1991, כאשר חקלאי ממושב בקעות, אבי אושר, נרצח בדקירות סכין במטע התמרים על ידי עובד פלסטינאי שעבד אתו במשך 15 שנה.¹⁰⁶

האינתיפאדה הראשונה הייתה האירוע שבו בקעת הירדן נכללה לראשונה כחלק בלתי נפרד מאזור יהודה ושומרון. אם בראשית הדרך הוגדרה בקעת הירדן כהתיישבות ביטחונית בגבול ממלכת ירדן, הרי בזמן האינתיפאדה היו הפלסטינים האיום הביטחוני, בדיוק כמו ביהודה ובשומרון. עד לאינתיפאדה הראשונה, תפסו עצמם תושבי בקעת הירדן כאזור שונה ונפרד מיהודה ושומרון. בשל ההבדלים המהותיים בין האזורים במניע ובצורה בה הוקמו היישובים, הייתה רווחת התפיסה לפיה "הם מתנחלים" ו"אנחנו לא מתנחלים". האינתיפאדה הראשונה חתרה תחת ההבחנה הזאת בחדות: תושבי בקעת הירדן נוסעים באותם כבישים בהם נוסעים תושבי יהודה ושומרון, והטרור בכבישים לא עושה הבחנה בין שתי הקבוצות האידאולוגיות.

כמו כן, תושבי בקעת הירדן תפסו עצמם כהתיישבות בטחונית בגבול ירדן, בהקבלה להתיישבות בגבול לבנון או בגבול מצרים. האינתיפאדה הראשונה הבהירה כי האיום הבטחוני אינו מגיע ממזרח, ממלכת ירדן, אלא מהאוכלוסייה הפלסטינית, השכנים. הבחנה זאת הפכה את תושבי בקעת הירדן לחלק בלתי נפרד מיהודה ושומרון.

במילותיו של פרופסור רענן ויץ, ראש המחלקה להתיישבות לשעבר בביטאון מתיישבי בקעת הירדן במאי 1988:

"אני חלקתי על יגאל אלון, אמרתי לו שהבעיה איננה בינינו לבין ירדן, אלא בין העם היהודי ומולדתו והעם הפלסטיני ומולדתו".¹⁰⁷

היחס לפיגועים בקרב מתיישבי בקעת הירדן היה שונה מזה של מתיישבי יהודה ושומרון. בעוד עבור מתיישבי יהודה ושומרון הייתה חשיבות רבה בסיקור תקשורתי נרחב של הפיגועים, מתיישבי בקעת הירדן העדיפו לעיתים להצניעם. מתיישבי בקעת הירדן העדיפו לחשוב על עצמם כצד של דו-קיום עם האוכלוסייה הפלסטינאית, אשר עמה התקיימו יחסים כלכליים שוטפים. האינתיפאדה הראשונה חשפה את המורכבות שבהתיישבות בבקעת הירדן, כאשר המתיישבים,

¹⁰⁶ אליאור לוי ורענן בן צור, *הרוצחים משתחררים*, (הארץ, 28.10.2013).

¹⁰⁷ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, מאי 1989), 4.

חלקם הגדול ממצביעי תנועת העבודה, חשים מאוימים מהגדרתם כ"מתנחלים" אשר מגדירה מחדש את מעשה ההתיישבות בגבול המזרחי.

פרק שלישי

משבר הזהות – 1993-2002

מאיום ירדני לאיום פלסטיני – באנו לגור במקום עם קונצנזוס

"באנו לגור במקום עם קונצנזוס

מקום יפה

מקום די מוכר

עכשיו אומרים לי חביבי אז זהו

רוצים שלום ואתה מיותר

איך לא אכפת להם ששתלתי

עצים בחצר הנותנים לי כבר פרי"¹⁰⁸

הלגיטימציה להתיישבות בבקעת הירדן נבעה מתוך תפיסתה כהתיישבות ביטחונית, התיישבות ספר שנועדה לשמור על הגבול בין ישראל לירדן.¹⁰⁹ ממלכת ירדן, אשר סיפחה באופן רשמי את שטחי בקעת הירדן, שומרון ויהודה לממלכה ההאשמית בשנת 1950, המשיכה לקיים יחסים מנהלתיים וחוקיים באזור גם לאחר כיבושו על ידי ישראל במלחמת ששת הימים בשנת 1967.¹¹⁰

תקופת המתיחות הרבה ביותר בגבול ישראל-ירדן היו השנים 1968-1969, שנות "קרבות ארץ המרדפים". בשנים אלו התקיים מאבק מתמשך במחבלים הפלסטינים שחדרו לשטחה של ישראל דרך הגבול עם ירדן. מאות מהם נהרגו ונשבו בעשרות מרדפים בבקעת הירדן, ומנגד, גם לצה"ל היו עשרות נפגעים, רבים מהם מפקדי הכוחות בשטח.¹¹¹

היוזמה להרחבתה של חזית ההטרדה של ישראל מגבול מצרים גם לגבול ירדן באה משני גורמים: מצרים ופת"ח. המצרים טענו כי "ירדן נחשבת לנקודת הזינוק החשובה ביותר של הפעולה

¹⁰⁸ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, יוני 1991), 13.

¹⁰⁹ יגאל אלון, תוכנית אלון, (מתוך: ארכיון בית יגאל אלון).

¹¹⁰ נאום לאומה של המלך חוסיין בדבר ניתוק הזיקה, (באתר המלך חוסיין, 28.7.1988).

¹¹¹ אהרון יפה, המלחמה בארץ המרדפים, (מערכות 412, מאי 2007), 52-59.

הפלסטינית בהתנגדות לכיבוש הישראלי".¹¹² יאסר ערפאת נימק את הניסיון של פת"ח לחמם את גבול ירדן בכך ש"יהיה זה בלתי הגיוני לשלוח אנשים מסוריה לדרך של שישה ימים כדי לבצע פעולות בישראל, בשעה שמירדן הם יכלו להגיע בתוך שש שעות".¹¹³

על רקע הפעולות והאיוס הפלסטיני הפציץ חיל האוויר הישראלי, בראשית ספטמבר 1969, במזרח תעלת העיור, את מפעל המים הגדול והחשוב ביותר של ירדן. כדי לאלץ את חוסיין לטפל במצב הביטחוני, מנע צה"ל את תיקונה של התעלה. תוך שלושה שבועות הושג הסכם רשמי בין ישראל לירדן בתיווכו של ג'וזף סייסקו, מזכיר המדינה האמריקאי, לפיו תוכל ירדן לתקן את תעלת העיור ובתמורה יובטח שקט על ידי ירדן בגבול ישראל.¹¹⁴

ההסדרים המעשיים שנקבעו בגבול ישראל-ירדן עמדו במבחן. התקריות המעטות, גם אם מכאיבות, לא ערערו את היסודות של משטר הביטחון בין שתי המדינות. הוא שרד גם לאחר שתי מלחמות, יום כיפור ולבנון הראשונה, שפרצו מאז ב-1973 וב-1982, ואף במהלכן נשמר השקט בגבול והגשרים בין ישראל לירדן הוסיפו להיות פתוחים למעבר.

השקט בגבול ישראל-ירדן נבע מתוך הבנה הדדית: ירדן הבינה את חשיבותה של ישראל בשמירה על עצמאותה, ומקומה של ירדן היה ברור בדוקטרינת הביטחון של מדינת ישראל. הבנה בסיסית זאת עמדה במבחן בשנת 1970, כשהמלך הירדני נזקק לסיועה של ישראל להרתעת הפלישה הסורית לצפון ירדן, והיא עמדה במבחן במלחמת יום כיפור, כאשר צבא ירדן לא ניצל את דלדול הכוחות בגבול המזרחי כדי להטריד את ישראל בשעתה הקשה. המגעים בנוגע לסוגיות אלו התקיימו בחשאי.¹¹⁵

בשנת 1974 החליטה הליגה הערבית, ארגון בינלאומי של מדינות ערב שנועד לאגד את כוחן, להכיר באופן רשמי באש"ף כמייצג הלגיטימי והבלעדי של העם הפלסטיני.¹¹⁶ החלטה זו אילצה את המלך חוסיין לוותר על תביעתו לייצג את הפלסטינים במשא ומתן ולהכיר במדינה פלסטינית עצמאית אשר אינה תלויה בירדן. בשנת 1988 הכריז חוסיין מלך ירדן על "ניתוק הזיקה" – ויתור התביעה לריבונות של ירדן על הגדה המערבית.

¹¹² חסנין הייכל, אל אהראם, 27 בספטמבר 1968.

¹¹³ Middle East Record 5, 1969-1970, 279.

¹¹⁴ זאב דרורי, אש בקווים: מלחמת ההתשה בחזית המזרחית 1967-1970, (הוצאת מודן, 2012).

¹¹⁵ משה ז"ק, חוסיין עושה שלום, (הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 1996), 185-35.

¹¹⁶ אריה בועז, הקמת אש"ף: מאי 1964, (מתוך: עיונים בתקומת ישראל 3, 1993), 455-468.

בשנת 1988, ארבעה ימים לפני הכרזתו על "ניתוק הזיקה", כתב המלך חוסיין לשמעון פרס, שר החוץ:

אנו מקווים שפעולותינו יביאו את הפלסטינים להתפכחות ולהשלמה עם המציאות הדרושה למען השלום. לעולם לא תוכל ירדן להתנתק מן העם הפלסטיני ומהבעיה הפלסטינית.¹¹⁷

בעקבות ההחלטה הירדנית הופעל לחץ רב על ישראל ועל הפלסטינים לקיים ביניהם שיחות על פתרון טריטוריאלי, בתקווה שכך יבוא הקץ לשפיכות הדמים משני הצדדים.¹¹⁸

האינתיפאדה הראשונה פרצה ב-1987 ואיתה פצועים והרוגים רבים מהצד הישראלי ומהצד הפלסטיני. היא הביאה לשינוי תודעתי בחלק מהחברה הישראלית. יצחק רבין, שהיה שר הביטחון בתקופה זו, ציין אירוע זה כמכריע בשינוי עמדתו ביחס לסכסוך הישראלי-פלסטיני. ביוני 1992 הוא נבחר לראשות ממשלת ישראל בחסות ההצהרה שבכוונתו לפעול למען הסכם על שלטון פלסטיני עצמי.

אירוע נוסף שרבין ציין כמכריע, הוא מלחמת המפרץ ותגובת הישראלים להתקפות טילי קרקע מסוג סקאד בעלי ראש נפץ קונבנציונלי, ששוגרו ממערב עיראק לעבר גוש דן, מפרץ חיפה והנגב. כ-38 טילים נפלו בתחומי מדינת ישראל ב-19 התקפות שונות. הטילים הרגו שלושה ישראלים וגרמו להרס רב בערים, אך השפעתם העיקרית הייתה מורלית. אוכלוסיית הערים הגדולות הייתה נתונה לחרדה, וכל הציבור היה עד לעזיבה זמנית המונית של תושבים מהמרכז לנגב ולגליל.¹¹⁹ עד כדי כך, שראש עיריית תל אביב-יפו דאז, שלמה להט, הצהיר: "מי שעורק מתל אביב עורק גם מהמולדת".¹²⁰

בזיכרונותיו כתב יצחק רבין שהאינתיפאדה הראשונה ותגובת הישראלים למלחמת המפרץ, הם ששכנעו אותו שהחברה הישראלית איננה יכולה עוד לחיות תחת איום מלחמתי ויש לחתור

¹¹⁷ מכתב מחוסיין לשמעון פרס מיום 27 ליולי 1988, מתוך: משה ז"ק, *חוסיין עושה שלום*, (הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 1996), 11.

¹¹⁸ משה שמש, *אש"ף: הדרך לאוסלו* – שנת 1988 כמפנה בתולדות התנועה הלאומית הפלסטינית, (מתוך: עיונים בתקומת ישראל 9, 1999), 186-245.

¹¹⁹ גל ראובן, *אנשים נגד סקאדים: תגובת הציבור הישראלי להתקפות טילים הטיילים בזמן מלחמת המפרץ*, (המכון הישראלי למחקרים צבאיים, 1993), 6-23.

¹²⁰ מירון בנבישתי, *מחול החרדות: אינתיפאדה, מלחמת המפרץ, תהליך השלום*, (כתר, 1992), 145-27.

לשלום. החלטתו להתקדם במסלול אוסלו הייתה קשורה לפרגמטיזם האנטי-אידאולוגי וליושרה האינטלקטואלית שלו. בוויכוח ההיסטורי בתוך תנועת העבודה בין הפשרה הפונקציונלית, שבה דגלו משה דיין ושמעון פרס, לבין הפשרה הטריטוריאלית שהעדיף יגאל אלון, צידד רבין בפשרה הטריטוריאלית. אלא שבתחילת שנות התשעים חל בו שינוי, והוא החל לנטות לכיוון הפשרה הפונקציונלית. שינוי זה נבע מתוך כישלון מסלול וושינגטון. מסלול וושינגטון היה משא ומתן דו-צדדי, ישראל מול משלחת סורית וישראל מול משלחת ירדנית-פלסטינית משותפת שהחל בוועידת מדריד בשנת 1991. לאחר ניצחון מפלגת העבודה בבחירות שנת 1992, הגביר רבין את קצב השיחות. התקיימו 11 סבבי שיחות, וגם האחרון שבהם הסתיים בכישלון. אכזבתו של רבין מהאופציה הירדנית ומשיחות וושינגטון שלא נשאו פרי הם שורש התמורה בעמדותיו האסטרטגיות ההיסטוריות.¹²¹

ראשיתם של הסכמי אוסלו, השיחות הישירות הראשונות שהתקיימו בין ישראל לבין אש"ף, במגעים סודיים לא-ממשלתיים אשר התרחשו באוסלו, בירת נורבגיה, בינואר 1993. מטרת המגעים הייתה להביא לסיום הסכסוך בין ישראל והפלסטינים בדרך של פשרה טריטוריאלית. הצלחתם של המגעים הובילה לטקס שנערך ב-13 בספטמבר 1993 בבית הלבן בווישינגטון, ובו נחתמה "הצהרת עקרונות על הסדרי ביניים של ממשל עצמי" בין ראש ממשלת ישראל, יצחק רבין, ובין ראש ארגון אש"ף, יאסר ערפאת.¹²²

הצהרת העקרונות שינתה את יחסי ישראל-אש"ף לחלוטין: ישראל הכירה באש"ף כארגון הרשמי שמיצג את הפלסטינים, וכמו כן הכירה בזכותם של הפלסטינים להגדרה עצמית. מנגד הכיר הפלסטינים בקיומה של מדינת ישראל והבטיחו לסור מדרך הטרור.¹²³

בבוקר 3 במאי 1994, ערב חתימת הסכם קהיר אודות רצועת עזה ויריחו, יצאו מאות מתושבי בקעת הירדן להבעיר צמיגים בצירי התנועה הסובבים את יריחו, אוחזים בשלטי הפגנה: "אנחנו לא נגד השלום – אנחנו בעד בקעת הירדן"; "רבין תקשיב לרחשי העם, יש פה מצביעים רבים של

¹²¹ דוד מקובסקי, לעשות שלום עם אש"ף, (הוצאה עצמאית, 1996), 117-125.

¹²² בני מוריס, קורבנות: תולדות הסכסוך הציוני-ערבי 1881-2001, (הוצאת עם עובד, 2003), 651-719.

¹²³ יאיר הירשפלד, אוסלו: נוסחה לשלום – המשא ומתן על הסכמי אוסלו – האסטרטגיה ומימושה, (הוצאת עם עובד, 2000), 121-331.

מפלגת העבודה"; "עוד לא ראינו ממשלה שמפקירה את המתיישבים שלה"; ו"לא ניסוג מבתינו ואדמתנו – עד היום היינו ילדים טובים אבל לא עוד".¹²⁴

המפגינים התיישבו על הכביש בצומת נעמה, בכביש עוקף יריחו, ואריאל שרון, שר השיכון דאז, פתח בדברים:

שמענו אתמול מפי ראש הממשלה שחשיבות הביטחון להתיישבות היא שולית – את העבודה עושים טנקים. ואני אומר את העבודה עושים אנשים! הילדים שחיים כאן הם אלו שנותנים מוטיבציה לעם בריא לשמור על הגבולות שלו, אחרת לא צריך גם את מנרה ואביבים, צריך רק טנקים. כל השנים ידענו שיש מרכיב אחד של כוח והוא אנשים שחיים על אדמתם. לגבי הבקעה הייתה הסכמה לאומית רחבה אך הממשלה גמרה אומר לוותר על האזור הזה. מי שיקבע בסופו של דבר אם מדינת ישראל תוכל להתקיים ואם לאו – אלו האנשים שעומדים עם הרגליים על הקרקע, שחיו ועבדו את האדמה.

מחילות כפיים סוערות הבליעו את הטענות שהופנו אל אנשי הליכוד בביקורים הקודמים בבקעת הירדן – מדוע לא פיתחו את האזור בשנים שהיו בשלטון. המח"ט זירז את החיילים להתחיל לפנות את האנשים מהכביש, המתיישבים סירבו לקום, התחילה מהומה של פינוי בכוח מהכביש.¹²⁵

בהמשך היום והלילה, במטה ועד יישובי בקעת הירדן, היה מתח רב באוויר, בעוד ערפאת מתמהמה בחתימה על הסכם קהיר. בשלושת החודשים שקדמו לרגע הזה, ועד היישובים נקט שורה של הפגנות, פעולות הסברה ופגישות עם פוליטיקאים. שבועיים לפני כן פורסם סקר של מינה צמח, הבדק את העמדות הפוליטיות של הציבור הישראלי כלפי הסדר אפשרי בבקעת הירדן. 77% מהנשאלים ענו כי רצף היישובים בבקעת הירדן הוא נכס אסטרטגי לביטחונה של מדינת ישראל, 70.5% מהנשאלים ענו כי אין לסגת מיישובי בקעת הירדן במסגרת הסדרי הקבע. ועד מתיישבי בקעת הירדן ראה בתוצאות הסקר הצלחה של פעילות ההסברה ושל ההפגנות.¹²⁶

¹²⁴ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, מאי, 1994), 1.

¹²⁵ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, מאי, 1994), 2-7.

¹²⁶ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, מאי, 1994), 3-4.

הסכם קהיר נחתם בשעות הבוקר המוקדמות של 4 במאי, לקראת הזריחה. הוא נודע גם בשם "הסכם עזה ויריחו תחילה", וחתומים עליו ראש ממשלת ישראל, יצחק רבין, וראש אש"ף, יאסר ערפאת. במסגרת הסכם קהיר הוחלט על הקמת ממשל עצמי פלסטיני בעל סמכויות חקיקה, שיפוט ושיטור וכן על העברת רצועת עזה ואזור יריחו לידי הפלסטינים. ההסכם נחתם במעמד ארצות הברית, רוסיה ומצרים כעדות.¹²⁷

ב-28 בספטמבר 1995 נחתם בווינגטון הסכם נוסף, הידוע בשם "אוסלו ב'" ו"הסכם טאבה", או בשמו הרשמי "הסכם הביניים בדבר הגדה המערבית ורצועת עזה". הסכם זה העניק לפלסטינים שלטון עצמי בערים הפלסטיניות בגדה וברצועה, וכן ב-450 כפרים פלסטינים. כמו כן גויסו כ-10,000 הפלסטינים ששימשו ככוח שיטור וקיבלו אלפי רובי קלשניקוב.¹²⁸

ב-5 באוקטובר התקיים דיון בכנסת על הסכם אוסלו ב'. בנאומו הסביר ראש הממשלה יצחק רבין כי מטרת ההסכמים היא למנוע מצב של מדינה דו-לאומית וזאת על ידי הקמת ישות עצמאית "שהיא פחות ממדינה" לצד מדינת ישראל. רבין הדגיש כי בהסכם הקבע לא תהיה חזרה לקווי 4 ביוני 1967, תישמר אחדות ירושלים, יסופחו גושי התיישבות וגבול הביטחון של ישראל "יוצב בבקעת-הירדן, בפירוש הנרחב ביותר של המושג הזה".¹²⁹

בפועל, עם ההכרזה נותקה הזיקה של ממלכת ירדן מהבעיה הפלסטינית, ולכן גם מהצורך בפשרה טריטוריאלית. כך הוכשרה ממלכת ירדן להפיכת ההתקשרויות החשאיות עם ישראל להסכם שלום רשמי. בשנת 1994 נחתם הסכם השלום בין ישראל לירדן במסוף הערבה שבגבול בין שתי המדינות. החותמים על החוזה היו ראש הממשלה יצחק רבין וחוסיין מלך ירדן. נשיא ארצות הברית, ביל קלינטון, חתם כעד. הסכם השלום לווה ב-16 הסכמים בעניינים מעשיים, שנחתמו בפומבי בין ישראל לירדן בשנים 1995 ו-1996.¹³⁰

הגבול בין ישראל לירדן פסק להיות גבול ביטחוני מתוח כבר בשנת 1970, כאשר נחתם ההסכם בין ישראל לירדן שלפיו שומרת ירדן על הגבול מפני חדירת מחבלים פלסטינים לישראל. ניתוק הזיקה

¹²⁷ אורי סביר, *התהליך – מאחורי הקלעים של הכרעה היסטורית*, (הוצאת משכל, 1998), 132-16.

¹²⁸ הסכם טאבה (אוסלו ב'), (מתוך: אתר הכנסת, 28.9.1995).

¹²⁹ הודעת ראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין במליאת הכנסת על אישור הסכם ישראל-פלסטיני בדבר הגדה המערבית ורצועת-עזה, (מתוך: אתר הכנסת, 5.10.1995).

¹³⁰ משה ז"ק, *חוסיין עושה שלום*, (הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 1996), 346-319.

הרשמי בין הפלסטינים לבין ממלכת ירדן הוסיף וחיזק את הקשר בין ישראל לירדן עד לחתימת הסכם השלום הרשמי.

בקעת הירדן הוגדרה עד לחתימת ההסכם האמור כגבול ביטחוני אשר נשמר על ידי רצועת יישובים, כנגד האינטרס הירדני לכבוש את שטחי יהודה, שומרון ובקעת הירדן ולכונן ממלכה אחת משתי גדות הירדן, שכוללת את הפלסטינים כחלק בלתי נפרד מהממלכה הירדנית. כיוון שהאינטרס הירדני התפוגג יחד עם ההכרזה של מלך ירדן על ניתוק הזיקה בין ירדן לבין הפלסטינים, אשר ביקשו את עצמאותם, נפתחה הדרך לשלום בין ישראל לירדן.

בכך הפכו הפלסטינים לגורם מאיים רשמי. החזית השתנתה, וכך גם הגדרת הייעוד של ההתיישבות בבקעת הירדן: לא עוד יישוב גבול מובהק, כמו בגליל העליון בגבול לבנון וברמת הגולן בגבול סוריה, אלא יישוב גבול כמו אלה של יהודה ושומרון – חזית הסכסוך הישראלי-פלסטיני המדמם.

אנחנו כמו הגולן

תושבי בקעת הירדן מצאו קווי דמיון בין ההתיישבות בבקעה לבין ההתיישבות ברמת הגולן. ואכן, ישנם כמה מאפיינים מקבילים בין שני האזורים. רמת הגולן צמודה לסוריה בקו שהוא במובהק קו גבול. כך בקעת הירדן ביחס לממלכת ירדן. כמו כן, שני האזורים נכבשו במהלך מלחמת ששת הימים וההתיישבות בהם החלה בשנות ה-70. תוכנית אלון, שהייתה הבסיס להקמת יישובי בקעת הירדן, היא שמונחת גם ביסוד ראשוני יישובי רמת הגולן. באותן שנות התיישבות ראשונות לאחר מלחמת ששת הימים, אפשר היה להשוות את המיעוט המינורי יחסית של האוכלוסייה הפלסטינית בבקעת הירדן לאוכלוסיית הדרוזים ברמת הגולן.

ההקבלה בין בקעת הירדן לרמת הגולן קיבלה תוקף בהסכם רשמי לשיתוף פעולה בין המועצות האזוריות. ההסכם נחתם בשנת 1991, וכונה "הסכם במאבק נגד ויתורים טריטוריאליים" בין המועצות האזוריות גולן ובקעת הירדן. קדמו לו ישיבות עבודה משותפות וסיורי הזדהות של תושבי בקעת הירדן והגולן.

נוסח ההסכמה הרשמית אמר:

שתי המועצות האזוריות, בקעת הירדן וגולן, מקדמות בברכה את עצם קיום שיחות ישירות במגמה להגיע לשלום צודק ובר קיימא באזור. המועצות קובעות כי כל ויתור טריטוריאלי בשטחי הגולן והבקעה הינו סכנה מפורשת לעצם קיום המדינה – סילוק יהודים מבתיהם ומאדמתם שיישבו ופיתחו. מטרתנו לכרוך את גורל הבקעה בגורל רמת הגולן.

על המסמך המשותף חתמו יהודה וולמן, ראש המועצה אזורית גולן, אלי מלכה, יו"ר ועד יישובי הגולן ודוד לוי, ראש המועצה האזורית בקעת הירדן.¹³¹

האמירה המשותפת של תושבי בקעת הירדן ורמת הגולן היא מורכבת. מצד אחד, המשך קיומה של התיישבות ביטחונית לאורך גבולות המדינה כתנאי הכרחי לשמירה על "עצם קיום מדינת ישראל"; מנגד, תמיכה מפורשת בקיומן של שיחות ישירות עם מדינות ערב והפלסטינים כדי להגיע ל"שלום צודק ובר קיימא". באותם ימי טרום אוסלו, ניסו תושבי בקעת הירדן ורמת הגולן לכרוך את גורלותיהם אלו באלו. חוק רמת הגולן היה תקף אז כבר עשר שנים, מאז שנת 1981, כך שעל הגולן חל החוק הישראלי המספח אותו למעשה למדינה, על אף שהחוק נזהר מלהשתמש במילה "סיפוח" לשם כך. יש לציין כי חוק הגולן לא הוכר על ידי הקהילה הבינלאומית ומועצת הביטחון של האו"ם אף קיבלה החלטה הקוראת לביטולו וקובעת כי אין לו תוקף בינלאומי.¹³²

ועד יישובי הגולן קם בשנת 1969, כשנה וחצי לאחר כיבוש הגולן במלחמת ששת הימים וחידוש ההתיישבות היהודית שם. עיקר פעולת הוועד התמקדה במאבק להחלת הריבונות על הגולן. הנכונות של ישראל לסגת מסיני חיזקה את החשש שהיה קיים אצל תושבי הגולן ואת התובנה שיש להחיל את הריבונות הישראלית על השטח, לאחר שהתברר שלא די בקיומם של יישובים כשלעצמם למנוע נסיגה במקרה של שלום. ועד יישובי הגולן הוביל מאבק ארצי לסיפוח הגולן, תחת הכותרות "הגולן חלק בלתי נפרד מישראל" ו"אסור לאבד את הצפון". מיליון תושבים ישראליים חתמו על עצומה למען סיפוח הגולן, אשר הוגשה לראש הממשלה מנחם בגין. ב-14 בדצמבר 1981, קיבלה הכנסת ברוב גדול, בשלוש קריאות בו-ביום, את הצעת החוק של ממשלת

¹³¹ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, נובמבר 1991), 6-7.

¹³² היסטוריית החקיקה של חוק רמת הגולן, במאגר החקיקה הלאומי באתר הכנסת.

בגין להחיל את החוק, המנהל והמשפט הישראליים על הגולן, כלומר לספח את הגולן לריבונות ישראל. בכך הכריעה הכנסת באופן דמוקרטי את הוויכוח על הגולן, בקבעה שהוא ישראלי.¹³³

עשר שנים לאחר מכן עלתה שוב האפשרות לנסיגה מהגולן כחלק מהסכם שלום עם סוריה. לאחר מלחמת המפרץ הראשונה, שבה סוריה הצטרפה לקואליציה האמריקאית נגד סדאם חוסיין, הממשל האמריקאי בראשות הנשיא ג'ורג' בוש האב ומזכיר המדינה ג'יימס ביקר, הפעיל לחץ על ממשלת ישראל להיכנס למשא ומתן עם סוריה.

לנוכח המצב החדש, הוחלט להקים מחדש את ועד יישובי הגולן, כמנגנון שיפעל עתה לא בתחום הפוליטי אלא במרחב הציבורי, למעשה כגוף שיווק ויחסי ציבור, הסברה ותעמולה וזאת כדי לקבע את מעמדו החוקי של הגולן. בוועידת מדריד שהתקיימה בספטמבר 1991, חודש משא ומתן עם סוריה. ממשלת ישראל בראשות שמיר ניהלה משא ומתן לשלום, אך סירבה לנסיגה מהגולן. ועד יישובי הגולן פעל לחיזוק עמדת הממשלה השוללת נסיגה. סיסמת פעולתו של הוועד הייתה "שלום עם הגולן".

ועד יישובי הגולן ארגן עצרת לציון 25 שנים להתיישבות בגולן. האירוע התקיים ב-10 ביוני 1992, 13 יום לפני הבחירות לכנסת ה-13. שני אורחי הכבוד באירוע היו ראש הממשלה יצחק שמיר, ומועמד מפלגת העבודה לראשות הממשלה יצחק רבין. שני הדוברים התחייבו לשמור על הגולן בידי ישראל. יצחק רבין אמר בנאומו: "לא יעלה על הדעת שגם בשלום נרד מרמת הגולן. מי שיעלה על הדעת לרדת מרמת הגולן (יפקיר), יפקיר את ביטחון ישראל". רבין תקף את ממשלת שמיר שאינה עושה די לחיזוק ההתיישבות בגולן, והבטיח שעם עלייתו לשלטון ממשלתו תגביר את השקעתה בגולן.¹³⁴

תוצאות הבחירות לכנסת ה-13 בשנת 1992 הביאו למפנה ולשינוי בחברה הישראלית, בדומה לתוצאות הבחירות לכנסת התשיעית, אשר העלו את הליכוד לשלטון בשנת 1977, ובדומה להן כונו "מהפך" או "המהפך השני". מפלגת העבודה בראשותו של יצחק רבין חזרה לשלטון לאחר 15 שנות שלטון רצופות של הליכוד (למעט שנתיים) בראשותו של יצחק שמיר.

¹³³ חגי סגל, איך התקשורת הישראלית כמעט החזירה את הגולן, (אתר nrg, 17 באוקטובר 2014).

¹³⁴ צביקה האזור, איציק צרפתי, סוריה ורמת הגולן: עת לאסטרטגיה לאומית, (השילוח, 28.6.2018).

באקלים שלאחר הבחירות ראו תושבי בקעת הירדן בשלטון החדש הזדמנות לפריחה מחודשת. לאחר שלטון שמיר, שבמהלכו התקשו למצוא שפה משותפת עם הממשלה, חזרתה של מפלגת העבודה לשלטון עוררה במתיישבים תקווה. מפלגת העבודה היא ביתו של יגאל אלון, ההוגה והיוזם של מפעל ההתיישבות בבקעת הירדן. יותר מכך – העומד בראש מפלגת העבודה הוא יצחק רבין, רמטכ"ל מלחמת ששת הימים, האיש שכבש את שטחי בקעת הירדן והביא את הניצחון. לדידם של מתיישבי בקעת הירדן, הם לא היו שייכים לליכוד, לשמיר ולתפיסה ה"ניצית", אלא למפלגת העבודה, לרבין ולתפיסה ה"יונית". הייתה בזה נוסטלגיה היסטורית למפלגה שהקימה את יישובי בקעת הירדן, יותר מאשר קריאה ריאליסטית של המציאות.

ראש המועצה האזורית בקעת הירדן, כתב לתושבים לאחר הבחירות :

השלטון החדש הביא עמו בשורה חדשה לבקעה בקביעת סדרי עדיפויות חדשים, המעלים אותנו גבוה יותר מעל פני אזורים אחרים. ידידנו בגולן כבר החלו ב"קרב על הבית". שם כבר מדברים על המחיר. נחזק את ידי מתיישבי הגולן, ונושיט להם תמיכה וסיוע ציבורי שיידרש, במאבקם למען השלום, אך עם הגולן. גם מעל ראשנו החלו להתכנס עננים. שכן, הנושאים המדיניים ושיחות השלום מביאים את הנושא שהוא בנו תמיד, והוא המחיר שנצטרך לשלם בבקעה, אם באוטונומיה

– שעדיין אין אנו יודעים בבירור מהי.¹³⁵

בשלב זה מתיישבי בקעת הירדן היו מודעים לסכנה בדבר המשך קיומה של ההתיישבות ברמת הגולן, אך לא היו מודעים לסכנה המדינית על המשך קיומה של הבקעה. במשך שנת 1991 הם הקימו, בעידוד ועד יישובי הגולן, ועד מתיישבים משלהם, תחת הכותרת "בקעת הירדן – קלף מיקוח בשיחות השלום?". ועד יישובי בקעת הירדן הלך ונעשה פעיל עם תחילת פרסומם של הדיונים המדיניים בין ממשלת רבין לבין אש"ף, ונקט פעולות הסברה ומחאה ברחבי הארץ.

שלטי ההפגנה שהחזיקו מתיישבי בקעת הירדן בידיהם ערב חתימת הסכם קהיר, "עזה ויריחו תחילה", מספרים את הסיפור. מתיישבי בקעת הירדן אינם נגד השלום, להיפך, אלא שהם בעד בקעת הירדן. רבין, הם קוראים, אנחנו מצביעי מפלגת העבודה. מפלגת העבודה הקימה את ההתיישבות בבקעת הירדן, אנו נשארים נאמנים לה. מתיישבי בקעת הירדן לא הקימו ועד

¹³⁵ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, ספטמבר, 1992), 6-7.

יישובים באופן אינטואיטיבי, כפי שעשו מתיישבי רמת הגולן. עד היום היינו ילדים טובים, אומרים השלטים, התנהגנו כשותפים בפרויקט התיישבות ממשלתי, אבל לא ניסוג מבתינו ואדמתנו.

אנחנו לא מתנחלים

חתימת הסכמי אוסלו עוררה סערה ציבורית עזה בקרב הציבור הישראלי והציבור הפלסטיני, אשר לווה בגל של פיגועי התאבדות פלסטינים ברחבי מדינת ישראל בשנים 1994-1995, בהם נרצחו 78 יהודים ונפצעו 441 ב-11 פיגועי התאבדות. במקביל, התרחש אירוע הטרור היהודי, הגדול ביותר מאז קום המדינה ב-25 לנובמבר 1994: ברוך גולדשטיין, רופא תושב קריית ארבע, רצח 29 מתפללים מוסלמים ופצע כ-125 במעשה טרור הידוע כ"טבח מערת המכפלה".¹³⁶

שנה לאחר מכן, בתום עצרת תמיכה בהסכמי אוסלו, ב-4 בנובמבר 1995, נרצח ראש הממשלה יצחק רבין על ידי יגאל עמיר, פעיל ימין תושב הרצליה שהתנגד לדרכו המדינית של רבין ולהסכמי אוסלו בפרט.¹³⁷

אירועים אלו גרמו לזעזוע גדול, והעמיקו, יותר מאי-פעם, את השבר בחברה הישראלית בין ימין לשמאל ובין דתיים לחילונים. נוסף על כך, גברה האיבה ברחוב הישראלי כלפי ציבור המתנחלים, אשר על רקע ההסכמים המדיניים נתפסו כמאיימים על תהליך השלום, בפרט לאחר טבח גולדשטיין בחברון ורצח ראש הממשלה יצחק רבין.

היו רבנים בקרב הציונות הדתית וציבור המתנחלים שהורו להפסיק לומר את "התפילה לשלום המדינה". בכך הם ביקשו לומר שבהכרעתם בין מדינת ישראל לבין תהליך הגאולה הציוני, הם בוחרים בגאולה, וכאשר מתקיים קונפליקט בין המדינה בדמות ההסכמים המדיניים לבין ארץ ישראל, הם בוחרים בארץ ישראל. השבר של אוסלו, בעצם האיום שהיה טמון בו לאכוף את סמכות המדינה כנגד הגאולה והאחיזה בארץ ישראל, הפך תגובות כאלה לרווחות. בזרם המרכזי של ציבור המתנחלים הדתיים לא הייתה אחיזה עמוקה לתפיסת הגאולה על פני המדינה, והבהלה הממשית של רוב המתנחלים בעקבות רצח רבין הדגימה זאת בחדות.

¹³⁶ אפרת וייס, עדיין צדיק, (אתר ynet, מרץ 2004).

¹³⁷ ישעיהו ליבמן, רצח פוליטי: רצח רבין ורציחות פוליטיות במזרח-התיכון, (הוצאת מרכז יצחק רבין לחקר ישראל, 1998), 75-160.

מכאן ואילך כלל השיח של המתנחלים סביב ארץ ישראל פחות ופחות דיון תיאולוגי דתי, ויותר ויותר דיון פרגמטי שאחזו בנקודות המבט הביטחוני והפוליטית. השינוי הזה בשיח קירב אמנם רעיונית בין תנועת ההתיישבות בבקעת הירדן לתנועת ההתיישבות ביהודה ושומרון, אלא שעל רקע הטבח ורצח רבין, גברה ההסתייגות של תושבי בקעת הירדן מהכללתם בציבור המתנחלים. הרופא מקריית ארבע שטבח בעשרות מתפללים פלסטינים אומנם לא ייצג את ציבור המתנחלים, אך גרם להסתייגות עמוקה בקרב מתיישבי בקעת הירדן ממתיישבי יהודה ושומרון. ראשי מועצת ישי"ע, פנחס ולרשטיין ואליקים העצני, יזמו פניות לשיתוף פעולה עם יו"ר ועד היישובים בבקעת הירדן, דוד אלחיאני. אלחיאני, בשם ועד היישובים, הציג את החלטתו בביטאון "יתד", בחודש בו התקיים טבח ברוך גולדשטיין:

דנו רבות בעניין והגענו לכלל החלטה, שטקטית אין זה נכון להצטרף לישי"ע, אבל בהחלט כדאי לשתף פעולה במישור הטכני ובמישור המדיני הכולל החלפת מידע ורשמים.¹³⁸

מספר שורות לאחר מכן, אלחיאני מתייחס לתופעה שלילית שהולכת ורווחת, לדבריו, בבקעת הירדן:

פלישת ערבים והקמת "התנחלויות" – אם בבניה בלתי חוקית, אם בחושות ואם בפחונים. התופעה בהחלט מדאיגה וישנה תחושה שהערבים רוצים לקבוע עובדות בשטח.¹³⁹

ההתייחסות של אלחיאני לערבים הפולשים כאל "מתנחלים הרוצים לקבוע עובדות בשטח", אינה משאירה ספק בכך שהוא מסתייג מהנהגת ההתיישבות ביהודה ושומרון ומשיטות הפעולה שלה. בימים שלאחר טבח גולדשטיין יזמה הנהגת המתנחלים פנייה לשותפות למתיישבי בקעת הירדן, אך היא נענתה בשלילה. החלטתו של אלחיאני כי "טקטית אין זה נכון", מביעה את ההסתייגות העמוקה מהכללתם של מתיישבי בקעת הירדן בקרב ציבור המתנחלים.

בבחירות שהתקיימו בשנת 1996, כחצי שנה לאחר רצח רבין, נבחר בנימין נתניהו, איש הליכוד, לראשות הממשלה. נתניהו שב והצהיר מיום השבעתו כי ישראל תכבד את ההסכמים שהיא

¹³⁸ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, פברואר 1994), 1.

¹³⁹ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, פברואר 1994), 1.

חתומה עליהם, אולם התנה זאת ב"עקרון ההדדיות": כשהנהגה הפלסטינית לא עמדה בהתחייבויותיה, עצרה ממשלת ישראל כל התקדמות ביישום ההסכמים.¹⁴⁰

השנה הראשונה לכהונתו של נתניהו התאפיינה בהסלמה ביחסים בין ישראל לפלסטינים, בין היתר גם כתוצאה מפיגועים שביצעו ארגונים פלסטיניים ומהמשך הבנייה הישראלית בהתנחלויות. לנוכח זאת החליטו האמריקאים בראשותו של הנשיא ביל קלינטון להגביר את מעורבותם, דבר שהוביל לגיבוש הסכמים של הפסקת אש, חידוש שיתוף הפעולה הביטחוני ולבסוף אף לחתימה על הסכם חברון. הסכם חברון, או בשמו הרשמי "הפרוטוקול בדבר ההערכות מחדש בחברון", הוא הסכם נלווה להסכם אוסלו ב', שנחתם בין ישראל ובין הרשות הפלסטינית באמצעות דן שומרון וסאיב עריקאת ב-15 בינואר 1997. ההסכם עוסק בפריסה מחדש של צה"ל בחברון, העיר היחידה שממנה לא יצאו כוחות צה"ל בשלב הנסיגות הראשון שלאחר הסכם אוסלו ב'.¹⁴¹

לאחר חתימת הסכם חברון האשים נתניהו את פלסטינים בהפרות רבות של הסכם אוסלו, אך בעקבות לחץ כבד של נשיא ארצות הברית ביל קלינטון נסע לוועידת וואי. הסכם וואי הוא הסכם נוסף בין ישראל לאש"ף שנועד לפרט את הצעדים המעשיים ולוחות הזמנים למימוש הסכמי אוסלו. ההסכם נחתם ב-23 באוקטובר 1998, בטקס רשמי בבית הלבן, על ידי ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו, יושב ראש הוועד הפועל של אש"ף יאסר ערפאת, ובתיווכו של נשיא ארצות הברית ביל קלינטון. ההסכם קבע לוח זמנים והיקף של הנסיגות בהם ישראל מחויבת, ובמקביל הניח לוח זמנים לצעדים ביטחוניים של הפלסטינים באיסוף נשק בלתי חוקי, לחימה בטרור ומניעת הסתה. מימוש ההסכם נתקל בקשיים משני הצדדים, והוא לא כובד במלואו. אף שממשלת נתניהו נפלה לבסוף בשל סוגיית תקציב המדינה, חתימת הסכם וואי על ידי בנימין נתניהו האיצה את תהליך נפילתה.¹⁴²

בבחירות שהתקיימו בשנת 1999, נבחר אהוד ברק לראשות הממשלה. ברק נקט עמדה מנוגדת לזו של נתניהו, לפיה עקרון ה"הדדיות" של נתניהו אינו בונה אמון כלפי ההנהגה הפלסטינית אלא

¹⁴⁰ בן כספית, נתניהו: ביוגרפיה, (ידיעות אחרונות, 2018), 156-305.

¹⁴¹ פרוטוקול בדבר היערכות מחדש בחברון (נוסח לא רשמי), אתר הכנסת, 15.1.1997.

¹⁴² *The Wye River Memorandum*, אתר משרד החוץ, 23.10.1998.

מגביר את החשדנות בין הצדדים. ברק דחה את הנחות היסוד של התהליך המדורג, והחליט לבצע את הנסיגות שסוכמו בהסכם, תוך חתירה להסכם סופי בוועידת קמפ דייוויד. הוועידה נערכה ביולי 2000 בקמפ דייוויד שבמרילנד, בראשות נשיא ארצות הברית ביל קלינטון, ראש ממשלת ישראל אהוד ברק ויושב ראש הרשות הפלסטינית יאסר ערפאת.¹⁴³

ארבעה נושאים מרכזיים היו שנויים במחלוקת בין הישראלים לפלסטינים ונידונו במסגרת ועידת קמפ דייוויד: הטריטוריה הפלסטינית העתידית; ירושלים והר הבית; הפליטים הפלסטינים וזכות השיבה וסידורי ביטחון ישראלים.¹⁴⁴ הוועידה נכשלה, כי כל אחד מהצדדים האשים את האחר באחריות לכישלון השיחות. הפלסטינים טענו שלא הציעו להם מספיק, והישראלים טענו שהם לא יכלו להציע יותר.¹⁴⁵ נשיא ארצות הברית ביל קלינטון תלה את כישלון הוועידה בערפאת, והאשימו ב"פספוס הזדמנות" לאפשר "שלום צודק ובר-קיימא".¹⁴⁶ עיקר האשמה כלפי ערפאת הייתה שלא הגיש הצעה נגדית להצעות שהועלו על ידי ברק וקלינטון, ולאחר מכן בכך שלא עשה מספיק כדי למנוע את המהומות שפרצו מהצד הפלסטיני לאחר כישלון הוועידה.¹⁴⁷

היה זה מבוי סתום לתקווה להשגת שלום באמצעות הידברות בין ישראל לפלסטינים. הוועידה נכשלה בהשגת הסדר קבע שיסיים את הסכסוך, והדבר הוביל לייאוש של ממש ברחוב הישראלי וברחוב הפלסטיני.¹⁴⁸

בעקבות כך פרצה האינתיפאדה השנייה, התקוממות פלסטינית אלימה נגד מדינת ישראל, שהחלה בסוף ספטמבר 2000. היא פרצה לאחר כישלון שלוש שנות משא ומתן ותקווה כי הסכסוך הישראלי-פלסטיני יסתיים בשיחות שלום. הטרור הפלסטיני כלל פיגועי התאבדות נגד אזרחי מדינת ישראל, שהחלו כבר באוקטובר 2000, כחודש לאחר תחילתה, והתגברו ככל שנמשכה האינתיפאדה. האינתיפאדה השנייה הסלימה את הסכסוך ומוטטה כמעט לחלוטין את הסכמי אוסלו. במהלך האינתיפאדה נמנו אלפי קורבנות בשני הצדדים, הן בקרב הלוחמים והן בקרב האזרחים. גל פיגועי ההתאבדות, שבוצעו על ידי ארגוני הטרור הפלסטינים ואף בידי נשים וילדים,

¹⁴³ רן אדליסט, אהוד ברק: מלחמתו בשדים, (כנרת זמורה ביתן, ידיעות אחרונות, 2003), 338-397.

¹⁴⁴ שר גלעד, במרחק נגיעה, (ידיעות אחרונות, 2001).

¹⁴⁵ ירון בן עמי, דני רובינשטיין, קמפ דייוויד 2000: מה באמת קרה שם? (ידיעות אחרונות, 2003), 13-151.

¹⁴⁶ Shyovitz David, "Camp David 2000", Jewish Virtual Library.

¹⁴⁷ איתמר רבינוביץ, חבלי שלום, (דביר, 2004), 139-137.

¹⁴⁸ שלמה בן עמי, חזית ללא עורף, (ידיעות אחרונות, 2004).

גרם למאות הרוגים ואלפי פצועים בישראל. בסך הכול, נרצחו באינתיפאדה למעלה מ-1,100 ישראלים ונפצעו כ-8,000.¹⁴⁹

צה"ל לא הצליח להתמודד עם אירועי האינתיפאדה והתקשה להגן על צירי התנועה הארוכים ביהודה ושומרון מפיגועי ירי, ולמנוע מעבר מחבלים מתאבדים משטחי יהודה ושומרון לתוך ירושלים וישראל של הקו הירוק. בתחילת תקופה זו נמנע צה"ל מכניסה לשטחי A שהיו בשליטה פלסטינית מלאה מחשש לנפגעים רבים, אך החל משלהי 2001 החלו מבצעים בודדים שכללו כניסה לערים פלסטיניות ומחנות פליטים, ובמרץ 2002 יצא צה"ל מבצע "חומת מגן", במהלכו נכבשו כמעט כל הערים הפלסטיניות בשטחי יהודה ושומרון. במסגרת המבצע, נהרגו כ-500 פלסטינים, נתפסו מבוקשים רבים, הוחרמו מאות כלי נשק שונים, ואף נתפסו מסמכים רבים הקושרים את ערפאת ואת הרשות הפלסטינית לפעילות טרור. ערפאת עצמו בודד במוקטעה שברמאללה לאחר שרובו של המבנה השלטוני נהרס, ולא הורשה לצאת משם. מוקדי ההתנגדות החזקים ביותר במבצע היו שכם וג'נין. במהלך האינתיפאדה השנייה נהרגו מהצד הפלסטיני, לטענת השב"כ הישראלי, 2,124 פלסטינים.¹⁵⁰

פיגועי הטרור במשך האינתיפאדה השנייה לא דילגו על יישובי בקעת הירדן. גב ההר של בקעת הירדן, המושבים חמרה ומכורה, סבלו מפיגועי חדירה רצחניים במהלך האינתיפאדה השנייה.

פיגוע חדירה התרחש במושב מכורה, במבואות הבקעה, על שיפולי הרי שומרון, באוגוסט שנת 2002. ארנו הרנשטיין, ששימש מפקד כיתת הכוננות של היישוב, יצא מביתו בעקבות ההתרעה שהתקבלה מהגדר האלקטרונית. הוא נפצע קשה מירי המחבל בפלג גופו העליון. מיד לאחר מכן ירה המחבל ביפית אשתו, שיצאה גם היא מביתה, והיא נהרגה במקום. בנותיים הפעוטות של בני הזוג לא נפגעו. מפקד פלוגת הנח"ל החרדית שאבטחה את יישובי האזור הגיע לשטח והרג את המחבל. על גופת המחבל נמצאו סרט של גדודי אל-אקצה של הפתח, וכן רובה, מחסניות ומגזרי תיל.¹⁵¹

¹⁴⁹ עמוס הראל ואבי יששכרופ, *המלחמה השביעית - איך ניצחנו ולמה הפסדנו במלחמה עם הפלסטינים*, (הוצאת ידיעות אחרונות, 2004).

¹⁵⁰ רביב דרוקר ועפר שלח, *בזמננו - כישלון המנהיגות באינתיפאדה השנייה*, (הוצאת כתר, 2005), 6-92.

¹⁵¹ פליקס פריש, מעריב, 11.8.2002.

עוד פיגוע חדירה התרחש במושב חמרה הסמוך, בפברואר 2002. מחבל חדר לאחד מבתי המושב, השתלט על הבית ורצח בירי את מירי אוחנה בת 50, ובתה יעל בת 11, תושבות המקום. נרצח גם רב סמל ראשון במילואים, משה מג'וס מקונן בן 33 מבית שאן, ושני חיילים נוספים נפצעו באורח קל.¹⁵²

פיגועי הטרור השאירו את תושבי בקעת הירדן המומים. פיגועי החדירה ערערו את מעט הביטחון שעוד נותר להם בביתם לאחר המשברים הכלכליים וההסכמים המדיניים. בהיבט האידאולוגי, תושבי האזור חוו נטישה של מפלגת העבודה במהלך הסכמי אוסלו והיעדר שפה משותפת עם מפלגת הליכוד. מעבר לאבל על הנרצחים ולפחד המשתק של חדירה לתוך המושב, האינתיפאדה השנייה טשטשה שוב את הפער בין תושבי בקעת הירדן לבין תושבי יהודה ושומרון.

כפי שהתבטאה תושבת בקעת הירדן בביטאון "יתד", עם פרוץ אירועי האינתיפאדה השנייה:

כשאנחנו בדרכים אף אחד לא יודע שאנחנו מבקעת הירדן – הטרור של הפלסטיני

מופנה למתנחלים ולצבא, ואנחנו מהבחינה הזאת מתנחלים.¹⁵³

מתיישבי בקעת הירדן גילו שאיש מלבדם אינו מבחין בינם לבין ציבור המתנחלים, וודאי שלא האוכלוסייה הפלסטינית. הדרך לבקעת הירדן מירושלים עוברת דרך מטה בנימין, ומתל אביב דרך השומרון, ובנסיעה בכביש חוצה שומרון עם לוחית צהובה, אין הבחנה בין ההתיישבות ברוח יגאל אלון להתיישבות ברוח חנן פורת. אנחנו מתנחלים, אומרת התושבת במודעות הולכת וגוברת, אנחנו מהבחינה הזאת מתנחלים.

מתיישבי בקעת הירדן, בניגוד למתיישבי יהודה ושומרון, לא נהגו לתקשר את הפיגועים באזורם. בניגוד לנטייתם של תושבי יהודה ושומרון להנציח את קורבנות הפיגועים במצפים ובגלעדים, נטייתם של תושבי בקעת הירדן הייתה להדחיק ככל הניתן את פיגועי הטרור. אם ביישוב איתמר נקרא גן השעשועים "גן הגבורה", ובו אנדרטה לרגל הנרצחים בפיגועי הטרור, ביישוב מכורה אין תזכורת לפיגוע החדירה. הפיגוע נתפס כמחדל בטחוני של היישוב וכמחדל מדיני של האזור. כך, לדוגמה, במהלך שנות האינתיפאדה השנייה גיליונות "יתד" הפסיקו לצאת לאור. תחושתם של מתיישבי בקעת הירדן הייתה שקולם אבד.

¹⁵² פליקס פריש ואפרת וויס, מעריב, 7.2.2012.

¹⁵³ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, ינואר 2001), 13.

כפי שהתבטא מאמר המערכת של ביטאון התושבים בבקעת הירדן, בעיצומה של האינתיפאדה השנייה:

עברו כמה חודשים מאז יצא עיתון יתד. ימים לא קלים, עמוסי דאגות ואירועים. יש אומרים שמצב הרוח הכללי בבקעה נמצא בשפל שלא היה כמוהו. הכאב נובע, כנראה, מהשילוב הבלתי אפשרי של מצוקה כלכלית ובעיות ביטחוניות.¹⁵⁴

לפי הבנתם של מתיישבי בקעת הירדן, הם נמצאו לאחר האינתיפאדה השנייה ופיגועי הטרור בשבר שאין ממנו דרך חזרה. הם באו להתיישב כחלק מתוכנית ממשלתית ליצירת רצועת התיישבות בגבולה המזרחי של מדינת ישראל. הקושי הראשון שחוו לאחר הקמת רצועת היישובים היה המשברים הכלכליים הקשים בעקבות ניסיונות המשקים החקלאיים. במקביל לכך עבר עליהם שבר פוליטי במהפך הפוליטי, בסילוקה של מפלגת העבודה מהשלטון ובירידתה של התוכנית הממשלתית לבניית בקעת הירדן מראש סדר היום. המשבר הפוליטי העמיק עם חזרתה של מפלגת העבודה לשלטון וחוסר הוודאות שהולידו ההסכמים המדיניים והמשא ומתן על עתיד השטחים שנכבשו ב-1967. אם בזמן חתימת ההסכמים המדיניים בקעת הירדן הופרדה מיהודה ושומרון, במילותיו של רבין, "בקעת הירדן היא הגבול הביטחוני של מדינת ישראל", בפועל היא הושפעה על ידי הסכמי אוסלו כמו שהושפעו יישובי יהודה ושומרון.

במכתב לעיתון "יתד" כותבת אורנה ידידיה, תושבת המושב פצאל:

הגענו לבקעת הירדן צעירים, באידיאל אמיתי להחיות חבל ארץ שומם זה. "מלח הארץ" קראו לנו אז, בימים שלאחר מלחמת ששת הימים ואכן הפכנו שממה לגן פורח. בגיל חמישים, באמצע החיים, כבודנו העצמי נרמס: ממתישבי הבקעה האידאולוגיים הפכנו לפושעי המדינה. ממפריחי השממה הפכנו למתנחלים זוללי מים, ועדיין המדינה לא החליטה אם לבלוע או להקיא אותנו מכאן. האם הסיבה להתעלמות זו היא רצון המדינה להביאנו לדרגה כזאת של חוסר אונים כלכלי, בה נהיה קלף מיקוח דל ביותר בעת החזרת השטחים? או שמא הפכנו לאזרחים סוג ב', שדמנו מותר לכל. אם המדינה רוצה שנישאר כאן עם משפחותינו ובהיותנו באזור נשמש חיילי קבע של המדינה, עליה לדאוג לקיומנו בכבוד ולא כפושטי רגל.

¹⁵⁴ בשביל הבקעה, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, דצמבר 2001), 2-3.

ואם לא אנא, הקיאי אותנו במהירות ובכבוד ואל תחכי שנתחיל לחזות

בהתמוטטויות נפשיות וגופניות.¹⁵⁵

תושבת פצאל מוחה כנגד השינוי במעמד הציבורי של התושבים. משליחיה של המדינה להתיישבות וממגשימי הציונות האידאליסטיים הם הפכו למתנחלים ולקלף מיקוח במשא ומתן המדיני. הכאב הנורא מהדס הנשפך בכבישים מעמיק בעקבות השבר האידאולוגי עם חבריהם במפלגת העבודה. במכתב שממען אבנר לוי, חבר מפלגת העבודה ממושב נטעים לתושבי בקעת הירדן, הוא כותב:

היה זה מהלך ציני ומופקר של המנהיגים ואתם שימשתם כלי משחק. צר לי עליכם. היו מספיק אנשים, פעולות ואמירות שיכולתם להתייחס אליהם ולא ליפול בפח. היום עליכם לאסוף את עצמכם, את משפחותיכם ואת רכושכם הנייד ולחזור הביתה. אם חפצי חיים אתם, אם ילדיכם חשובים לכם, הבינו שטעיתם, שהולכתם שולל, שזה לא סוף העולם – המדינה חשובה לכם. עשיתם מה שהאמנתם בו באהבה ובמסירות, יש בחיים כוחות שאין לנו יכולת להתמודד

עמם.¹⁵⁶

חבר המפלגה שהקימה את יישובי בקעת הירדן, מתייחס לתושביה כאל קורבן למהלך מדיני חסר אחריות. בזמן שתושבי בקעת הירדן מסכנים יומיום את חייהם בכבישים ולבתיים חודרים מרצחים, הם חסרים את הגב האידאולוגי שיצדיק את המשך החיים במושבים. אם ביהודה ושומרון לוו שנות האינתיפאדה השנייה באמונה עזה בצדקת הדרך, שרק התחזקה עם כל פיגוע, תושבי בקעת הירדן הלכו ואיבדו את הדרך. ניתן להצביע על כמה הבדלים שהשפיעו על אופן ההתמודדות של מתיישי בקעת הירדן לעומת עמידתם של מתיישי יהודה ושומרון. ראשית, בעוד המגזר הדתי-לאומי היה שותף לאידאולוגיה העמוקה של מתיישי יהודה ושומרון, תושבי בקעת הירדן נאבקו על הלגיטימציה האידאולוגית מצד חבריהם במפלגת העבודה. שנית, ייתכן שיכולת השרידות של מתיישי יהודה ושומרון ניזונה מהמצע הדתי לאידאולוגיה שלהם, שנעדר מתפיסת עולמם של מתיישי בקעת הירדן. נוסף על כך, מתיישי יהודה ושומרון נהנו מגב ציבורי שהעניקו להם מוסדות גוש אמונים ובהם "תנועה להתיישבות אמנה" ו"מועצת יש"ע", אשר

¹⁵⁵ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, פברואר 2001), 3.

¹⁵⁶ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, פברואר 2001), 4-5.

עוצמתם באה לידי ביטוי בימי האינתיפאדה השנייה. נקודה נוספת היא הערבות ההדדית האיתנה שיצר באופן טבעי מודל היישובים הקהילתיים ביהודה ושומרון, בהשוואה למודל המושבים בבקעת הירדן.

משבר טרור האינתיפאדה השנייה פגש את מתיישיבי בקעת הירדן ללא גב אידאולוגי, חברתי או מגזרי. אירועי הטרור המתמשכים חשפו טרגדיה אידאולוגית, בראש ובראשונה, כשהתנועה המייסדת, מפלגת העבודה, התנערה מהמפעל שהיא עצמה הקימה. המתיישיבים, אשר החשיבו את ההתיישבות כמפעל חיים, בנו בתים והקימו משפחות ועסקים חקלאיים תוך היענות לתוכנית ממשלתית בהנהגתה של מפלגת העבודה, נותרו ללא בית אידאולוגי.

פרק רביעי

תקופת ההשלמה – 2002-היום

אנחנו מתנחלים

כישלון הסכמי קמפ-דיוויד ולאחריו מתווה קלינטון כניסיון אחרון להציל את המגעים הישראליים-פלסטיניים הישירים בשנת 2000, הוביל לפריצת אינתיפאדה השנייה. הפעילות הביטחונית, בשילוב בניית גדר ההפרדה ומותו של יאסר ערפאת בסוף 2004, הביאה לבסוף לדעיכת גל הטרור ביהודה, שומרון ובקעת הירדן.

אלא שאז התעורר המרכז הפוליטי בישראל בדרישתו להפרדה חד-צדדית גם ללא שלום. הישראלים התפכחו משני חלומות בו-זמנית. החלום הראשון היה חלום אסלו – התקווה שבאמצעות הסדרים זמניים ייבנה אמון הדרגתי אשר יוביל לבסוף להסכם חלוקה קבוע שיפתור את סכסוך הדמים בין הישראלים לפלסטינים. אבל סירובו של ערפאת להצעותיו של אהוד ברק בהסכמי קמפ-דיוויד היוו שבר גדול. החלום השני שקרס היה חלום ארץ ישראל השלמה, יחד עם הפרכת שיטת הסלאמי שייחס הימין למנהיגות הפלסטינית.

שני החלומות כאחד הפכו לשבר, בצירוף סירובו של ערפאת בהסכמי קמפ דיוויד. נדמה היה כי הוא שינה את הטקטיקה: חלוקה, לפי הבנתו, שומטת ממנו את המנוף. הנחתו הייתה כי המשך האחיזה של ישראל בשטחים ימוטט את הציונות דמוגרפית, משום שבעוד כמה עשרות שנים יתפתח רוב ערבי מכריע בין הירדן לים. לכן, על פי התפיסה הישראלית החדשה, דגל ערפאת בתהליך של טשטוש הקו הירוק ואי-חלוקה.

דרכה של הפוליטיקה הישראלית למתן לגיטימציה חדשה לרעיון הנסיגה החד-צדדית הייתה קצרה מכאן. בשני המחנות, גם בקרב אלה שהתפכחו מחלום אוסלו וגם בקרב אלה שנוכחו שתאוריית הסלאמי אינה נכונה, יציאה מהשטחים שוב לא נתפסה כויתור לפלסטינאים אלא כאינטרס ישראלי מובהק, וכדרך למנוע מדינה דו-לאומית שבה יהפכו היהודים למיעוט.

בדצמבר 2003 נאם ראש הממשלה אריאל שרון בכנס הרצליה והכריז על תוכנית ההתנתקות – נסיגה חד-צדדית מחבל עזה תוך פינוי יישובי גוש קטיף. שרון נתפס כאושיית ביטחון ישראלית; ואכן נימוקי תוכניתו היו ביטחוניים: צמצום החדירות של ישראל כתגובה להתקפות של מחבלים

מתאבדים. לימים, במצע של מפלגת קדימה, ימים אחדים לפני שנפל למשכב, הוא גם אמר שנוסף על הטיעון הביטחוני, השיקול הדמוגרפי היה גורם מכריע בהחלטתו בדבר תוכנית ההתנתקות. העובדה ששרון היה זה שהוביל את המהלך הייתה מכאיבה. הרי הוא שעמד עם מתיישבי בקעת הירדן בצמתים והפגין כנגד הסכמי אוסלו. הוא היה הפטרון הגדול של מפעל ההתיישבות ביהודה, שומרון ובקעת הירדן מראשיתו.

תוכנית ההתנתקות הביאה את המתנחלים לצומת של הכרעה דרמטית בין ממלכה לגאולה, בין ציונות להתנחלות. היא יצרה התנגשות בין החזון המשיחי של הרב צבי יהודה קוק לבין החזון המדיני של הציונות. עד לאותה נקודה, ממשלת ישראל, גם אם לא תמכה בתפיסת ארץ ישראל השלמה, לא הפריעה מהותית למאמציו האקטיביסטיים של הציבור הדתי לאומי ליישב כל דונם בארץ ישראל. גם כאשר היו עימותים, הם היו נקודות ספציפיות ולא החלטה סופית וכוללנית של הממשלה כנגד תפיסת ארץ ישראל השלמה כפי שיצרה תוכנית ההתנתקות. נקודת הכרעה זאת, יצרה דיון סוער וכואב בתוך ציבור המתנחלים הדתיים: מה קודם למה, תפיסת ארץ ישראל השלמה כדרך להבאת הגאולה, או ציות לממשלת ישראל המייצגת את מדינת ישראל?

בסופו של דבר, המתנחלים התפנו תוך קבלת דין המדינה, ללא עימות אלים. היה זה ביטוי עמוק של קידוש הממלכתיות על פני ההתנחלות.¹⁵⁷ לאחר הכרעה מורכבת ומכאיבה של ההנהגה והציבור הדתי לאומי: ויתור על חבל הארץ, על היישובים, על הקהילות ועל מארג החיים שנרקם במשך כשלושה עשורי התיישבות בגוש קטיף. הבחירה הערכית העמוקה של מנהיגי התיישבות גוש אמונים הייתה העדפתם את הציונות של ריבונות על הציונות של גאולת אדמה; בחירה בין השלמת תהליך הגאולה באמצעות ארץ ישראל השלמה לבין מדינת ישראל וממשלתה.

הבחירה הערכית של הנהגת מתיישבי יהודה ושומרון במדינת ישראל ולא בארץ ישראל, הייתה לגשר אידאולוגי בינם לבין מתיישבי בקעת הירדן. איום הפינוי לא היה זר למתיישבי הבקעה. בתקופת הסכמי אוסלו הם הבינו היטב את היותם קלף מיקוח במשא ומתן המדיני, וחשו על בשרם את הצורך להתעקש על ההתיישבות באזורם. עתה העריכו את הכרעתה של הנהגת המתנחלים. ההסתייגות הנחרצת שלהם מהכללתם האידאולוגית בציבור ממתיישבי יהודה ושומרון החלה להיסדק. הבירור הרעיוני שעברו ראשי התיישבות גוש אמונים במהלך ההתנתקות כשהעדיפו לראשונה, באופן חד-משמעי, את הממלכתיות על פני ההתנחלות, הכשיר את הדרך

¹⁵⁷ גדי טאוב, המתנחלים: המאבק על משמעותה של הציונות, (הוצאת ידיעות אחרונות, 2007), 130-177.

לאפשרות של שותפות חדשה בינם לבין מתיישבי בקעת הירדן. שותפות זאת באה לידי ביטוי בשקילת האפשרות, על ידי אנשי הבקעה, להצטרפות למועצת יש"ע, גוף השתדלנות וההסברה של ראשי גוש אמונים. בסופו של תהליך רב שנים ובלב כבד, הצטרפו למאמצי מועצת יש"ע שלוש הרשויות של אזור בקעת הירדן: מעלה אפרים, מגילות ים המלח וערבות הירדן.

ההצטרפות למועצת יש"ע נעשתה מתוך שיקולים פרגמטיים – לובי משותף כנגד שרי הממשלה למניעת הסכמים מדיניים נוספים ולטובת ציבור המתיישבים – אך הייתה זאת גם ברית אידאולוגית מודעת.

ההתקרבות למועצת יש"ע החלה בשנת 2007, עם הבנת הנזק הכלכלי שיצר קמפיין ה-BDS. זוהי מערכה בינלאומית הקוראת להפעיל לחץ על ישראל באמצעות חרם כלכלי, אקדמי ותרבותי. הקמפיין קורא ל"צורות שונות של חרם על ישראל, עד אשר תעמוד במחויבויות שלה תחת החוק הבינלאומי".¹⁵⁸ הוא החל ב-9 ביולי 2005, על ידי כ-170 ארגונים לא-ממשלתיים פרו פלסטיניים. מטרתו המרכזית של החרם היא "סוף לכיבוש ולקולוניזציה של אדמות ערביות". במסגרת החרם מסומנים מוצרים, ובכללם תוצרת חקלאית, אשר מיוצרים מעבר לקו הירוק, תוך קריאה שלא לרכוש אותם. החל משנת 2003 הסכימה ישראל לסמן תוצרת המיוצרת מעבר לקו הירוק המיוצאת לאיחוד האירופי, וכתוצאה מכך סובלים מוצרים אלה מחרם בשווקים האירופאים.¹⁵⁹

חרם ה-BDS יצר נזק כלכלי ממשי לחקלאי בקעת הירדן. החרם על ייצוא הענבים חיסל כמעט כליל את ייצוא הענבים מהבקעה לאירופה. בשנת 2007 עמד ייצוא הענבים מהבקעה לאירופה על 4018 טון. בעקבות הקמפיין חלה ירידה שלו ב-80%, עד שבשנת 2018 הוא עמד על 715 טון בלבד. ענף ייצוא הפלפלים ניזוק גם הוא בהיקף של מאות מיליוני שקלים, כאשר החקלאים נאלצו להסיט את ייצוא הפלפל ממערב אירופה לרוסיה ולמזרח אירופה, שוק שהמחירים בו נמוכים בכ-50% ממחירים במערב אירופה. המשמעות של קמפיין ה-BDS היא ירידה דרמטית בהכנסות חקלאי בקעת הירדן הן היהודים הן הפלסטינים הנסמכים על גידול הענבים והפלפלים.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Nelson Cary, *Dreams deferred: a concise guide to the Israeli-Palestinian conflict and the movement to boycott Israel*, (Indiana University Press, 2016), 266-396.

¹⁵⁹ ניצן פלדמן, בצלה של מלחמת דה-לגיטימציה: רגישותה של כלכלת ישראל לסנקציות, (המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2016), 6-71.

¹⁶⁰ נתונים התקבלו על ידי המועצה האזורית בקעת הירדן, 15.11.2018.

בעיניו של הצרכן האירופאי אין הבדל בין בקעת הירדן לבין יהודה ושומרון, ושניהם מהווים הפרה של החוק הבינלאומי באותה מידה. כך, מתוך האינטרס המשותף של מאבק בחרם ה-BDS, נולד לראשונה שיתוף פעולה רשמי בין ראש המועצה האזורית בקעת הירדן דוד אלחייאני, לבין מועצת יש"ע. אלחייאני הפך במשך הזמן לראש השדולה כנגד החרם. המסר של קמפיין הנגד המשותף הוא כי חרם ה-BDS פוגע בשלום הכלכלי ובדו-קיום היומיומי בין יהודים וערבים שנוצר ברבות הזמן: יחסי עבודה שבשיא העונה החקלאית מייצרים כעשרת אלפים מקומות עבודה עבור פועלים פלסטינים מדי יום.

בדרום בקעת הירדן, במועצה האזורית מגילות ים המלח אשר בצפון ים המלח, האפשרות להצטרף למועצת יש"ע הייתה מוקצית אידאולוגית באופן חד משמעי לאורך שנים ארוכות.

אזור ים המלח פוצל לשני מועצות אזוריות בשנת 1993 בצל הסכמי אוסלו. החלוקה מתבססת על הקו הירוק – מועצה אזורית תמר כוללת את דרום ים המלח וממוקמת בתוך הקו הירוק, ומגילות ים המלח כוללת את צפון ים המלח וממוקמת מחוץ לקו הירוק. קיבוצי צפון ים המלח, קלי"ה, מצפה שלם, אלמוג ובית הערבה הוקמו בשנות ה-70 על ידי התנועה הקיבוצית, ואחזו בתפיסות אידאולוגיות מהצד השמאלי של המפה הפוליטית הישראלית. בקיבוץ אלמוג, לדוגמה, התקבלה במהלך הסכמי אוסלו החלטה שכל תושב בקיבוץ יידרש לחתום על מסמך בו הוא מצהיר שבמקרה של הסכם שלום שידרוש את פינוי הקיבוץ הוא יתפנה מרצון וללא מאבק מכל סוג שהוא.

ראש המועצה האזורית מגילות לשעבר, מוצי דהמן, כיהן כראש המועצה יותר מעשרים שנה, ודגל בהפרדה מוחלטת ממועצת יש"ע.

תמיד מידרנו את עצמנו ממועצת יש"ע, לא התקרבונו למרות בעיות משותפות

למועצות. ניסינו במגילות לשמור מרחק ממועצת יש"ע ונרתענו מעצם הגדרתנו

כמתנחלים.¹⁶¹

השבר במופרדות המוחלטת שבו דגל דהמן החל בשנת 2009, עם החלטת הממשלה בנוגע להקפאת הבנייה בשטחי יהודה ושומרון לתקופה של עשרה חודשים. שר הביטחון אהוד ברק, הזמין את כל ראשי הרשויות של יהודה, שומרון ובקעת הירדן לפגישה בלשכתו. מועצת יש"ע החרימה את

¹⁶¹ מערכת, אתר NRG, 2009.

הפגישה, תוך התנגדות אקטיבית ליוזמה שנועדה לפייס את הממשל בושינגטון. לפגישה הגיעו ארבעה ראשי רשויות ביהודה, שומרון ובקעת הירדן, מתוך 22 שהוזמנו; ביניהם היו דוד אלחייאני ראש המועצה האזורית בקעת הירדן, ומוצי דהמן ראש המועצה האזורית מגילות ים המלח.

לשר הביטחון, אהוד ברק, היו מילים מרגיעות עבור ראשי מועצות בקעת הירדן וצפון ים המלח באומרו כי האזורים "מאוד קרובים ללבה של מפלגת העבודה, מפא"י הקימה את ההתיישבות בבקעה".¹⁶² איתן ברושי, עוזר שר הביטחון לענייני התיישבות, ניסח את הדברים בצורה ישירה יותר:

אני לא רוצה להתייחס לצד הפוליטי הכרוך בעניין. אוכל רק לומר שעל בקעת הירדן וצפון ים המלח חלים אותם כללים של יהודה ושומרון. צו הפסקת הבנייה פוגע לא רק באנשים בודדים, אלא גם בקיבוצים וביישובים שלמים. יש ועדת חריגים, כל יישוב יכול לפנות אליה, אבל לא ייקבעו כללים נפרדים לאזורים ולגושים השונים הנמצאים מעבר לקו הירוק. תוקף הצו ל-10 חודשים, זה מה שאמרה הממשלה, ויותר אני יכול להוסיף.¹⁶³

כך, ב-2009, בעת הקפאת הבנייה ביהודה, שומרון ובקעת הירדן, תהה לראשונה דהמן על מדיניות ההיבדלות שהוביל: "תמיד מידרנו את עצמנו ממועצת יש"ע. לא התקרבנו, ועכשיו אנחנו פושעים?".

סול לביא בן-שימול, חברת אלמוג ומנהלת המחלקה לצמיחה דמוגרפית במועצה האזורית מגילות ים המלח, טענה שהמאבק בהקפאת הבנייה לא קיבל רוח גבית מהתנועה הקיבוצית או מנציגי מפלגת העבודה:

הקמת המחלבה באלמוג נמשכת כסדרה, כמו גם בנייה ב-13 מגרשים בתוך הקיבוץ. יחד עם זאת, נושא הקליטה תקוע: אף משפחה לא מוכנה להמר על מעבר לאזור לנוכח האיומים בהקפאות נוספות, וכל התהליכים הסטטוטוריים אינם ניתנים לקידום. מדובר בלא פחות מאסון עבור הקיבוצים והיישובים בבקעה

¹⁶² טל רבינובסקי ורוני סופר, אתר YNET, 03.12.09.

¹⁶³ קרני עם-עד, אתר YNET, 07.12.2009.

ובצפון ים המלח. המדינה שומרת אותנו קטנים ומסכנים. לבתי הילדים אין זכות קיום בלי הגדלת מספר הילדים, אין תקן לגן, ו-15 משפחות שרוצות לבנות אצלנו את ביתן העתידי מנועות מלעשות זאת. השתתפתי במפגש עם שר הביטחון ויו"ר המפלגה, ברק, הזמנתי אותו לבוא לבקר אצלנו בבקעה, והוא הבטיח, תוך לחיצת יד חמה. מאז לא שמעתי דבר מהלשכה שלו. גם התנועה הקיבוצית אינה עושה דבר כדי למנוע את רוע הגזירה.

דהמן פרש מתפקידו בשנת 2015 בצל חשדות פליליים נגדו והסכם עד מדינה שחתם עליו. בבחירות שנערכו על מנת להחליפו נבחר אריה כהן, תושב מצפה שלם. כהן, חבר מפלגת העבודה וממייסדי קיבוץ מצפה שלם, בחר להצטרף למועצת יש"ע:

מטעם התפקיד שלי אני חבר מועצת יש"ע, ואני לא מתבייש בזה. אנחנו ביהודה ושומרון, לא יעזור כלום, אנחנו חלק מיהודה ושומרון. אין מה לעשות. אותם חוקים חלים עלינו, נבחרתי על האג'נדה של להגדיל את הצמיחה הדמוגרפית במגילות, כי אחרת נהיה פה יישובים שאפשר לשים עליהם שלט בכניסה 'ברוכים הבאים לדיור המוגן'. אנחנו רוצים להתחדש ולקלוט אנשים. אם למשל שר התחבורה מציג את תוכנית החומש שלו לאזור, אז צריך לראות, להבין, זה חלק מהחיים. גם המוצרים שלנו מוחרמים בחו"ל. אנחנו מדברים עם מועצת יש"ע ומקיימים גם צעדה של 'נשים עושות שלום'. יודעים לדבר עם כולם. אנחנו קטנים ומבינים שאנחנו לא יכולים לפעול לבד במרחב. ישנה חשיבות לכך שנשמעים קולות נוספות במועצת יש"ע. אני בוודאי קול יותר מתון במועצת יש"ע, ויודעים לשמוע את זה, יש שיח. עם זאת, גבולותיי משורטטים סביב שלטון החוק. אני

נמנע מלהשתתף בפעילויות נגד פינוי מאחזים.¹⁶⁴

קו הגבול ששירטט אריה כהן, ראש המועצה האזורית מגילות ים המלח, לשותפות בינו לבין מועצת יש"ע הוא פשוט: חוקי המדינה. הוא אינו עוסק בעידוד התיישבות שאינה חוקית, ולכן בפעילות של מועצת יש"ע למען מאחז נתיב האבות שבגוש עציון סרב לקחת חלק כיוון שדובר בבתים בלתי חוקיים. במקרים שמועצת יש"ע עוד משחקת מפעם לפעם בין גאוליות לממלכיות, בין ארץ ישראל לבין מדינת ישראל, בין התשוקה ליישוב כל חלק באדמת ארץ ישראל לבין

¹⁶⁴ מאיה הורודניצ'אנו, אתר וואלה, 26.4.2018.

ההחלטה החד משמעית לדבוק בחוקי מדינת ישראל, אריה כהן מסרב להיות שותף. בפועל, ברוב המקרים, עמדתו של אריה כהן היא עמדתה הרשמית של מועצת יש"ע: הממלכתיות היא מעל גאולת האדמה.

בנוסף לכך, קמפיין ה-BDS שתוצאותיו הכלכליות החלו להיות מורגשות בשנת 2007, טשטש גם הוא את ההבדל בין מתיישבי יהודה ושומרון למתיישבי בקעת הירדן. קמפיין ה-BDS לא יצר הבחנה בין תוצרת חקלאית מבקעת הירדן לבין תוצרת חקלאית מיהודה ושומרון וסימן את כלל המוצרים בסימון זהה, ובכך גימד את הפער בין האזורים.

בימי הקפאת הבנייה בשנת 2009, היטשטש ההבדל בין האזורים פעם נוספת כאשר איתן ברושי, עוזר שר הביטחון, הטיח בראשי המועצות מגילות ובקעת הירדן כי בפועל הם מעבר לקו הירוק ולכן חלים עליהם אותם החוקים שחלים על יהודה ושומרון.

הן במובן האידאולוגי הן במובן המעשי מתיישבי בקעת הירדן היו זקוקים לשותפים חדשים. מאז הסכמי אוסלו בהנהגתו של יצחק רבין, מפלגת העבודה – שסימלה את רוחו של יגאל אלון כמייסד האזור – איבדה את מעמדה כשותפה טבעית. בשנת 2009, כאשר מועצת יש"ע הובילה קו אקטיביסטי של התנגדות להקפאת הבנייה, תגובתו של מזכ"ל התנועה הקיבוצית, זאב (ולולה) שור, הייתה כי "החלטת הממשלה לגבי ההקפאה ברורה, וצריך לחשוב מה עושים בעניין ומה אי-אפשר לעשות".

הרגשתם של קיבוצי ים המלח וקיבוצי בקעת הירדן הייתה שהם הופקרו על ידי התנועה שייסדה אותם. גם מצד תנועת המושבים עלתה שתיקה לא פחות רועמת.

מתיישבי בקעת הירדן נותרו ללא גוף בעל כוח פוליטי שייאבק למענה בתחומים מעשיים: חרם ה-BDS, הקפאת הבנייה, הדרישה להטבות מס, הצורך בתקציבים ייעודיים לפיתוח האזור ועוד. בהיעדר גוף פוליטי אחר שיסייע, שיתוף פעולה מעשי שלהם עם מועצת יש"ע היה צורך בלתי נמנע. כך, השותפות עם מועצת יש"ע נרקמה עם הצורך בכוחות פוליטיים שיפעלו למען האזור. ואכן, בהדרגה, ממאבק פוליטי אחד למשנהו, הפכו ראשי הרשויות של אזור בקעת הירדן לחלק בלתי נפרד ממועצת יש"ע.

לאחר שנים ארוכות שבהן מתיישבי בקעת הירדן בידלו עצמם ממתיישבי יהודה ושומרון תוך שמירה על זהותם כחלוצי ציונות מעשית קלאסית שנענו לקריאה להתיישבות של ממשלה ברשות

מפלגת העבודה, הבידול איבד את משמעותו. האמירה הנחרצת לפיה "אנחנו לא מתנחלים" איבדה את הרלוונטיות שלה. לא רק מכיוון שהמתנחלים התבררו כבעלי סמיכות אידאולוגית למתיישבי בקעת הירדן, אלא גם כי מפלגת העבודה, התנועה המייסדת, התנערה ממפעל ההתיישבות שהיא עצמה הקימה. עבור המתיישבים הייתה זאת טרגדיה אידאולוגית, שכן הם בנו מפעלי חיים ובתים תוך היענות לתוכנית ממשלתית בהנהגתה של מפלגת העבודה, ומצאו את עצמם כעבור כמה עשורים ללא בית אידאולוגי. במציאות הזאת, הבתים הפיזיים שבנו איבדו את משמעותם האידאולוגית, והם יצאו לחיפוש, גם אם לא תמיד מודע, אחר בית אידאולוגי חדש.

עבור מועצת יש"ע, ההצטרפות של בקעת הירדן לפורום ראשי הרשויות היוותה קלף אסטרטגי, אשר פתח לראשונה זה שנים, שיח משותף עם חברי מפלגת העבודה. כך, בשנת 2017, בטקס ממלכתי שנערך בכפר עציון לציון יובל להתיישבות ביהודה, שומרון ובקעת הירדן, היו שותפים גם חלק מחברי מפלגת העבודה. אם בשנות ה-80 הברית בין בגין לבין מתיישבי יהודה ושומרון הותירה את בקעת הירדן בחוץ, כעת נכנסים מתיישבי הבקעה בדלת הראשית ומכניסים יחד איתם את המתנחלים. בקעת הירדן הפכה לקלף נוח עבור כל הצדדים. ראשי מפלגת העבודה עלו לסיורי עבודה בבקעת הירדן ובכירי הליכוד טיילו בין יישובי הבקעה. בקעת הירדן הפכה לקונצנזוס ישראלי, כאשר אזכור תוכנית אלון מתקבל בהנהונים נמרצים משמאל ומימין. בשמאל זוכרים את האוטונומיות הפלסטיניות ואת הדאגה לשלומם של הפליטים הפלסטינים, בימין זוכרים את מפת ההתיישבות של תוכנית אלון שכללה את בקעת הירדן, גוש עציון והר חברון.

לשחות בבריכה באלכסון

בתוכניות הפיתוח לאזור בקעת הירדן שנכתבו על ידי המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, הוצבה מטרה ברורה ליצירת התיישבות המבוססת על קיימות כלכלית מתוך המשאבים הטבעיים של האזור. יישובי בקעת הירדן הוגדרו כיישובים חקלאיים, רובם מושבים, שכל משפחה בהם היא בעלת משק פרטי וגם שותפה בהון האגודה. בתוכנית הפיתוח הראשונית משנת 1973, מוגדרת המטרה הבאה: "פיתוח המשאבים הטבעיים, בעיקר מים וקרקע, לצורך הבטחת הכנסת המתיישבים".

הרעיון היה לבנות מערכת כלכלית המבוססת על ניצול המשאבים הטבעיים של האזור, בעיקר הקרקע ומזג האוויר הקיצוני, אשר יכלו להניב יבול מוקדם שייעודו לייצוא לאירופה. הרציונל

היה כי בשל החוס הכבד של הבקעה היבול יבשיל מוקדם ויישלח לשווקים האירופאים כתוצרת יוקרתית.

תפיסת המושב השיתופי דוגלת בעקרון החלוקה השווה של המשאבים כמו גם הערבות ההדדית. תפיסה זו משלבת את האינדיבידואליזם של האיכר הזעיר, עם מאפיינים מסוימים של שיטה קולקטיביסטית. תפיסה התיישבותית זאת עמדה לנגד עיניהם של מתכנני בקעת הירדן כאשר לראשונה יושב חבל ארץ בספר בעיקר על ידי מושבים ולא על ידי קיבוצים.¹⁶⁵

במשך כמה עשורים חיפשו מתיישבי בקעת הירדן אחר התוצרת החקלאית המתאימה לאזורם. ניסיונות רבים, שבמסגרתם הוקם מרכז מחקר ופיתוח חקלאי אזורי, הוכיחו כי האקלים הייחודי בבקעת הירדן אינו דומה לאף אזור אחר בארץ. היו גם ניסיונות כושלים רבים שהחריפו את המצב הכלכלי עד כדי חרפת רעב בחלק מהמושבים, עד שהתגלה הזהב שגדל על העצים – התמר. שניים ממקימי מושב פצאל נטעו לראשונה תמרים מזן מג'הול במטע המשותף שהניב הצלחה גדולה בשוק האירופאי.

בספר חמישים שנה לבקעת הירדן, מתאר גדי בלומנפלד, ממייסדי מושב פצאל, את גילוי משק התמרים:

אני יודע לומר שהצלחנו כי היינו החלטיים, לא הרמנו ידיים מהר למרות החוס הכבד והתנאים הקשים, אפשר להסתכל אחורה בגאווה על מה שנהיה פה. הפכנו מדבר לארץ ירוקה, אנחנו מייצרים אלפי דונמים ירוקים שמנקים את האוויר, לוקחים מי שופכין שפעם היו זורמים לים המלח ומשקים את התמרים, ואת הפירות שולחים לאירופה וארצות הברית ומקבלים בחזרה דולרים ויורו. יש נס יפה יותר מזה?¹⁶⁶

התמרים, לרוב מזן מג'הול, הם הגידול היחיד שגבר על חרם ה-BDS. 65% מתוצרת התמרים של הבקעה מופנים לייצוא ומניבים הכנסה של כ-200 מיליון ש"ח בשנה לבקעת הירדן.¹⁶⁷

¹⁶⁵ ישי גבע, ראשיתו של מושב העובדים, מתוך עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל כרך 1, (הוצאת מרכז מורשת בן גוריון, 1991), עמודים 462-480.

¹⁶⁶ ספר חמישים שנה לבקעת הירדן (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, 2017), 64.

¹⁶⁷ נתונים התקבלו על ידי המועצה האזורית בקעת הירדן, 15.11.2018.

המושבים החלו לשגשג בעקבות גילוי משק התמרים. ההגירה השלילית שנוצרה כאשר במהלך האינתיפאדה השנייה עזבו תושבים רבים את האזור, הותירה מושבים איתנים כלכלית אשר חולקים את הרווחים המשותפים בין מעט תושבים. כך, לדוגמה, מושב יפית שבמרכז בקעת הירדן, הוקם על ידי 12 משפחות עולות מצרפת. העולים היו בעלי תשוקה לציונות מעשית, אך חסרי ניסיון בכל הקשור בחקלאות. אחרי עשרות ניסיונות כושלים בחקלאות המשותפת, במציאות ביטחונית קשה, המושב התרוקן מרוב אנשיו. לאחר נטיעת מטעי התמרים, החל המושב לשאת רווחים גבוהים, עד כדי חלוקת תקציב של יותר מ-100 אלף ש"ח בשנה למשפחה. נוצרה מציאות בה הרווחים הכלכליים הם משמעותיים, וכל משפחה נוספת שמצטרפת למושב נוגסת מהעוגה המשותפת ומהרווח הפרטי של המשפחות הוותיקות. כך נוצרה מערכת שמעודדת אי-קליטה, ובפועל אי-צמיחה. יש מושבים אשר מסרבים לקלוט את בניהם שלהם, כיוון שמשפחה נוספת, גם אם של בני המושב, מקטינה את הרווח של כל אחת מהמשפחות הקיימות.

בקעת הירדן מעולם לא הגיע למימוש שלב ב' בתוכנית הפיתוח שכתבה החטיבה להתיישבות, לפיו יאוכלסו באזור 8,000 תושבים תוך עשרים שנה.¹⁶⁸ 50 שנה עברו, ואוכלוסיית בקעת הירדן אינה עולה על 5,000 אלפים תושבים. ההצלחה הכלכלית המובהקת ברובם הגדול של המושבים בעשור האחרון יצרה בחלקם מדיניות אי-קליטה שבמקרה הטוב אינה מגדילה את היישובים הקטנים, ובמקרה הרע הולכת ומקטינה אותם.

בעשור השני של שנות האלפיים נעשו ניסיונות ממוקדים לפתוח את שערי בקעת הירדן לקליטת משפחות צעירות חדשות. בוצעו סקרים על ידי המועצה האזורית ונכתבו תוכניות פיתוח, אך החסם העיקרי שזוהה הוא המושבים עצמם. כאשר במשך עשרות שנים התרגלו כמה עשרות משפחות בודדות לחלוק משאבים טבעיים של מושב שנועד לקלוט מאות משפחות, יש קושי לפתוח את הדלתות לקליטת משפחות חדשות.

בני בקעת הירדן החלו לשוב אליה לאחר סוף האינתיפאדה השנייה. עם ההצלחה הכלכלית ועם השקט הביטחוני היחסי, החלו לשוב אל בקעת הירדן ילדיה האובדים. בעשורים הקודמים כמעט שלא הייתה מגמה של חזרה של הבנים לאחר השירות הצבאי. מיד לאחר תום הגיוס היו הבנים נעלמים במרכז הארץ, מסרבים לשוב לבית גידולם אשר בו לוו שנות ילדותם במשברים כלכליים, חברתיים וביטחוניים. אך בשני העשורים האחרונים השתנתה המגמה, והבנים הצעירים יותר

¹⁶⁸ המחלקה להתיישבות, תוכנית פיתוח בקעת הירדן, (ארכיון הבקעה, 1973).

בחרו לשוב. למרות זאת, עדיין מדובר בטפטוף של מאות משפחות במרוצת שני עשורים, רחוק מלעמוד ביעדי הפיתוח שהוגדרו בשנות ההקמה של בקעת הירדן.

ברוב המושבים קיים בסיס לחיי קהילה, כולל תשתיות ענפות שנבנו להכלת מאות משפחות ומאוכלסות כיום על ידי עשרות משפחות בלבד. לצורך המשל, בכל מושב קיימת בריכת שחייה אולימפית, אך אנשי בקעת הירדן התרגלו לשחות בבריכה באלכסון, ללא שותפים לשחייה. הנזק של אי-קליטה הוא נזק מצטבר; מייסדי המושבים מתבגרים, לא נפתחים גני ילדים, מוסדות החינוך האזוריים קטנים, ואין מי שימלא את הוואקום החברתי הנוצר. בהדרגה, עם העמקתו של הוואקום החברתי, ישנו תהליך התפתחות איטי של פתיחת דלתות בחלק ממושבי בקעת הירדן. על פי נתוני הלמ"ס מתקיימת צמיחה דמוגרפית בבקעת הירדן, כאשר בסוף שנת 2016 חל גידול ביחס לגודל האוכלוסיה הנוכחי של 7.3% בגודל אוכלוסיית בקעת הירדן.¹⁶⁹ מדובר בכמה מאות משפחות בשנה, הרבה יותר בהשוואת נתוני הלמ"ס מהשנים הקודמות.

תושבי בקעת הירדן רואים בצמיחה הדמוגרפית מראה המשקפת את כוחו וחיוניותו של האזור. הגידול ההדרגתי באחוז הצמיחה הדמוגרפית בעשור האחרון בשלוש רשויות באזור מסמל עבור התושבים תקווה והתחדשות. עם זאת, לא קל למי שהתרגל במשך עשורים לשחות בבריכה באלכסון, לחלוק את משאביו עם תושבים חדשים. הקונפליקט המובנה נוגע לכלל המושבים בבקעת הירדן, שחלקם נמצאים בתהליכי קליטה מואצים וחלקם ממשיכים לשחות באלכסון.

הגידול באוכלוסיית בקעת הירדן נובע בראש ובראשונה מתוך תפיסה אזורית כי יש בו צורך, וכן מתוך הוואקום החברתי הבלתי אפשרי הנוצר כאשר גני ילדים ובתי ספר מאיימים להיסגר. מנגד, ישנם תושבים רבים שמסתייגים מהגידול הדמוגרפי אשר ידרוש מהם לחלוק את משאבי האזור עם תושבים חדשים. לאחר עשרות שנים בהם המושבים בעלי 60 משפחות התרגלו להינות ממשאבים שיועדו ל-120 משפחות בתוכניות הפיתוח, ישנו קושי לפתוח את הדלתות למתיישבים חדשים. בשנים האחרונות, הקונפליקט מוכרע באמצעות הוואקום החברתי הדופק על הדלת ומכריע את הכף לטובת קליטת מתיישבים חדשים אף במחיר של ויתור על גודל פרוסת העוגה המתחלקת בין המתיישבים הוותיקים.

¹⁶⁹ נתוני הלמ"ס, גידול יישובים, מתוך אתר הלמ"ס, שנים 2013-2016.

הכרעת המתיישבים לטובת צמיחה דמוגרפית וגידול היישובים בשנים האחרונות, מקבל רוח גבית ממועצת יש"ע וממשאביה הפוליטיים והכלכליים, אשר מסייעים לראשי הרשויות לבנות תשתיות התיישבותיות חדשות באזורם. כך, הפתיחות החדשה שנוצרה באזור, יחד עם המשאבים שמעניקה השותפות עם מועצת יש"ע, מייצרת גידול חד באוכלוסיית בקעת הירדן. לאחר שנים ארוכות של פיחות תושבים משנה לשנה, בחמשת השנים האחרונות המגמה השתנתה והיישובים מתחילים להתמלא מחדש בתושבים.

סיכום

"בקעת הירדן – סיפור אהבה ישראלי"

ניתוח התפתחות האידאולוגיה של המתישבים בבקעת הירדן כפי שביקשתי לתאר אותו בעבודה זו נע על שני צירים מרכזיים, ציר המשמעות וציר ההשתייכות.

ציר המשמעות הוא תוצר של האיום הביטחוני: ההתיישבות הוקמה כחלק מתוכנית אלון מתוך תפיסה ביטחונית, וכך גם שווקה: התיישבות ספר על גבולה המזרחי של מדינת ישראל.

יגאל אלון ראה אמנם את הגבול המזרחי כשורש האיום הביטחוני. אבל יותר מן הדאגה מפני ממלכת ירדן – אשר עם מלכה חוסיין ניהל מערכת יחסים חברית – הטריד אותו החשש מהפלסטינים אשר עלולים לחדור לישראל דרך ירדן. כפי שהתבטא יאסר ערפאת, "יהיה זה בלתי הגיוני לשלוח אנשים מסוריה לדרך של שישה ימים כדי לבצע פעולות בישראל, בשעה שמירדן הם יכלו להגיע בתוך שש שעות".¹⁷⁰

קרבות ארץ המרדפים, אשר התישו את מערכת הביטחון בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים, התמודדו עם איום ביטחוני בדמות חוליות מחבלים פלסטינים אשר חדרו את הגבול עם ירדן במטרה לבצע פיגועי טרור בגוש דן. לאחר ההפצצה של חיל האוויר הישראלי במזרח תעלת העיר בשנת 1969, הושג הסכם רשמי בין ישראל לירדן בתיווכו של ג'וזף סייסקו, עוזר מזכיר המדינה האמריקאי, לפיו תוכל ירדן לתקן את תעלת העיר ובתמורה יובטח על ידה שקט בגבול ישראל. ירדן מקיימת את הבטחתה מאז ועד היום.

השקט ששרר בגבול המזרחי עמד בניגוד לפעילות העוינת שהתעוררה בקרב הפלסטינים תושבי השומרון והבקעה. בקעת הירדן של ימי הקמת ההתיישבות הייתה ריקה יחסית מאוכלוסייה פלסטינית, בשל היותה אזור מדברי. דרכי הגישה שנשללו במשך הזמן מהמרכז ומירושלים ליישובי בקעת הירדן עוברים בכבישי השומרון. פיגועי הטרור, שבוצעו באינתיפאדה הראשונה בעיקר בדרכים, הפכו באינתיפאדה השנייה לפיגועי חדירה.

¹⁷⁰ Middle East Record 5, 1969-1970, 279

בתהליך שיגאל אלון לא צפה בתוכניתו, חל היפוך בנסיבות הביטחוניות. האיום ממזרח, מגבול ממלכת ירדן, פינה את מקומו לאיום מכיוון מערב, מהשומרון. הוא הגיע מבית, מהאוכלוסייה הפלסטינית.

כיוון שמשמעות ההתיישבות בבקעת הירדן הייתה בראש ובראשונה ביטחונית, שינוי מקורו וזהותו של האיום הביטחוני חולל גם בה שינוי. לא עוד אזור ספר ששואב את חשיבותו מגבול עיון, אלא אזור עם אוכלוסייה מעורבת. גם מבחינה חברתית המשמעות שינתה את מיקומה. מבעלת קווים מקבילים להתיישבות ברמת הגולן, היא עברה להיות מזוהה עם ההתיישבות ביהודה ושומרון. ההתיישבות בגולן מתמודדת עם איום סורי חיצוני, ועם אוכלוסייה דרוזית בלתי מאיימת. כך נתפסה ההתיישבות בבקעת הירדן עד השקט היחסי בגבול ירדן, ובעיקר עד האינתיפאדה הראשונה. ההתיישבות ביהודה ושומרון מתמודדת עם איום מקומי מצד האוכלוסייה הפלסטינית וכך גם היה מעמדה החדש של בקעת הירדן.

הציר השני הוא **ציר ההשתייכות האידאולוגית**: האם מתיישבי הבקעה משתייכים אידאולוגית לאחדות העבודה כחלק מתנועת העבודה, או לציבור המתנחלים ביהודה ושומרון, אנשי גוש אמונים?

הולדתה של התיישבות בקעת הירדן היא במפלגת העבודה. שמו של יגאל אלון כרוך בשמה כהוגה מפת ההתיישבות וכמקימה. אלא שמקומה של אחדות העבודה במפלגת העבודה הלך וקטן, וכך גם כוחו הפוליטי של יגאל אלון. לאחר מותו, המוקדם, לא קם במפלגה יורש למפעל התיישבות בבקעת הירדן. המשבר האידאולוגי מול מפלגת העבודה, נחשף בעומקו לאחר שממשלת רבין עלתה לשלטון וחתמה על הסכמי אוסלו. אומנם רבין הבטיח שוב ושוב למתיישבי בקעת הירדן כי גבול הביטחון של ישראל "יוצב בבקעת-הירדן, בפירוש הנרחב ביותר של המושג הזה"¹⁷¹. אך האמירה ההצהרתית לא העניקה לתושבי בקעת הירדן אחיזה מספקת בתוך חוסר הוודאות המדינית והביטחונית. קו הגבול בין בקעת הירדן לבין השומרון אינו מובהק, וכך גם הכבישים המשותפים.

אותו חוסר בהירות ביחסה של מפלגת העבודה כלפי בקעת הירדן שרר גם בשנת 2009, בימי הקפאת הבנייה ביהודה ושומרון ובקעת הירדן. לשר הביטחון, אהוד ברק, היו מילים מרגיעות

¹⁷¹ הודעת ראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין במליאת הכנסת על אישור הסכם ישראל-פלסטיני בדבר הגדה המערבית ורצועת-עזה, (מתוך: אתר הכנסת, 5.10.1995).

לתושבי בקעת הירדן באומרו שהם, "מאוד קרובים ללבה של מפלגת העבודה, ...מפא"י הקימה את ההתיישבות בבקעה".¹⁷² שעה מאוחר יותר העז עוזרו של ברק, איתן ברושי, להיות קצת יותר ישיר, והסביר לתושבים: "על בקעת הירדן וצפון ים המלח חלים אותם כללים של יהודה ושומרון".¹⁷³ אירועים אלו הביאו את מתיישי ובקעת הירדן, וגם את ציבור הישראלי, להכניס את הבקעה לסל אחד יחד עם יהודה ושומרון.

ציר ההשתייכות כרוך, כמובן, בציר המשמעות. כאשר בקעת הירדן נתפסת כהתיישבות ביטחונית למול האוכלוסייה פלסטינית, ההפרדה בינה לבין מתיישי יהודה ושומרון מטשטשת. במשך השנים, ההסתייגות שנקטו מתיישי בקעת הירדן, נוסח "אנחנו לא מתנחלים",¹⁷⁴ הלכה והתרחבה. לאחר האינתיפאדה הראשונה, שבה נזרקו אבנים בכבישים, התראיין עמרם מצנע, אלוף פיקוד המרכז, ב"יתד" והסביר: "מבחינת הערבים בקעת הירדן היא חלק בלתי נפרד מיהודה ושומרון".¹⁷⁵ הייתה זאת הפעם הראשונה, מבחינת מתיישי בקעת הירדן, שהם נכללו בתוך הציבור של מתיישי יהודה ושומרון.

ההסתייגות מ"המתנחלים" הלכה והחריפה סביב אירועי טבח ברוך גולדשטיין ורצח רבין. בקרע בין ימין לשמאל באותם ימי אוסלו מבולבלים, תושבי בקעת הירדן עמדו בנחרצות של מפסידים מצדה השמאלי של המפה. רק לאחר האינתיפאדה השנייה, בה שילמו מחירי דמים בשני פיגועי חדירה של פלסטינים מהשומרון למושבי גב ההר של בקעת הירדן, התחילה ההסתייגות להתפוגג. נקודת ציון משמעותית הייתה ההתנתקות, בה המתנחלים בחרו נחרצות בממלכתיות על פני גאולת האדמה והתפנו מרצון מחבל גוש קטיף בעקבות החלטת מדינת ישראל לפנות את רצועת עזה. בהדרגה נוצרו קשרים בין מועצת יש"ע ו"תנועה להתיישבות אמנה", הגופים הפועלים של תנועת גוש אמונים, לבין המועצות המקומיות של יישובי בקעת הירדן. שהרי אם שתי תנועות ההתיישבות פועלות בצו מדינת ישראל, אזי המכנה המשותף הוא רחב ביותר.

כותרת כנס 50 שנה לבקעת הירדן נקבעה בתחילה ל"בקעת הירדן – סיפור הצלחה ישראלי". הכותרת החד-משמעית, מסתירה מאחוריה באירוניה סיפור סוער ומאוד לא חד-משמעי של חבל ארץ שנקלע לקונפליקטים אידיאולוגיים שמייסדיו לא דמיינו אותם. לקראת תאריך קיום הכנס,

¹⁷² טל רבינובסקי ורוני סופר, אתר YNET, 03.12.09.

¹⁷³ קרני עם-עד, אתר YNET, 07.12.2009.

¹⁷⁴ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, ינואר 2001), 13.

¹⁷⁵ ביטאון יתד, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, מרץ 1988), 2.

שונתה הכותרת ל"בקעת הירדן – סיפור אהבה ישראלי". זה סיפורה של בקעת הירדן. סיפור סוער על יחסה של החברה הישראלית לשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים, סיפור אהבה בין צעירים שנאספו מכל הארץ לבין המדבר, סיפור אהבה בין ההתיישבות נוסח יגאל אלון לבין ההתיישבות נוסח חנן פורת.

ההתיישבות בבקעת הירדן היא השתקפות של השבר הרעיוני שקרה בחברה הישראלית לאחר מלחמת ששת הימים וכיבוש השטחים. הדילמה בין גבולות ביטחון לבין הכלת אוכלוסייה פלסטינית, העמידה את 27 יישובי בקעת הירדן בחזית הקונפליקט.

בקעת הירדן הפכה קלף נוח לפוליטיקאים מכל צדי המפה הפוליטית ללהטט בו. עבור הימין, היא אזור שבקונצנזוס, באופן יחסי לפחות, ושדרכו אפשר אולי להרחיב את הלגיטימציה להתנחלות ביהודה ושומרות בקרב הציבור הישראלי הרחב. עבור השמאל, מדובר בהתיישבות ביטחונית, שהוקמה על ידי מפלגת העבודה.

Nelson Cary, Dreams deferred: a concise guide to the Israeli-Palestinian conflict and the movement to boycott Israel, (Indiana University Press, 2016).

Shyovitz David, "Camp David 2000", Jewish Virtual Library, 2003.

אבן נועם, לחנך ל'ערכים' ולא ל'צורות': המסע אל ההגשמה החדשה בתנועות הנוער, (הוצאת מועצת תנועות הנוער, 2014).

אדליסט רן, אהוד ברק: מלחמתו בשדים, (כנרת זמורה ביתן, ידיעות אחרונות, 2003).
אפלבוים לביאה, ניומן דוד, היישוב הקהילתי: בין כפר לפרבר צורות יישוב חדשות בישראל, (המכון לחקר התיישבות כפרית ועירונית, 1989).

בועז אריה, הקמת אש"ף: מאי 1964, (מתוך: עיונים בתקומת ישראל 3, 1993).
בן עמי אהרון, ספר ארץ ישראל השלמה, (הוצאת התנועה למען ארץ ישראל, 1977).
בן עמי ירון, רובינשטיין עמי, קמפ דייוויד 2000: מה באמת קרה שם?, (ידיעות אחרונות, 2003).
בן עמי שלמה, חזית ללא עורף, (ידיעות אחרונות, 2004).

בניבשתי מירון, מחול החרדות: אינתיפאדה, מלחמת המפרץ, תהליך השלום, (כתר, 1992).
גבע ישי, ראשיתו של מושב העובדים, מתוך עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל כרך 1, (הוצאת מרכז מורשת בן גוריון, 1991).
גבתי חיים, מאה שנות התיישבות, (הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1981).
גוטין דני, ההיגיון המעמדי של המהפך הארוך 1973-1977, מתוך עיונים בתקומת ישראל, (הוצאת יד בן גוריון כרך 11, 2000).

גרינברג יצחק, התמוטטות ארגוני הקניות של המושבים כמשל, (מתוך עיונים בתקומת ישראל, הוצאת יד בן גוריון כרך 7, 1997).

דרוקר רביב, שלח עפר, בומרנג - כישלון המנהיגות באינתיפאדה השנייה, (הוצאת כתר, 2005).
דרורי זאב, אש בקווים: מלחמת ההתשה בחזית המזרחית 1967-1970, (הוצאת מערכות-מודן, 2012).

האוזר צביקה, צרפתי איציק, סוריה ורמת הגולן: עת לאסטרטגיה לאומית, (השילוח, 28.6.2018).

הירשפלד יאיר, אוסלו : נוסחה לשלום - המשא ומתן על הסכמי אוסלו - האסטרטגיה ומימושה, (הוצאת עם עובד, 2000).

הראל עמוס, יששכרוף אבי, המלחמה השביעית - איך ניצחנו ולמה הפסדנו במלחמה עם הפלסטינים, (הוצאת ידיעות אחרונות, 2004).

ויץ רענן, מבוא לתכנון אזורי כפרי, (המכון לחקר התיישבות כפרית ועירונית, 1968).

ז"ק משה, חוסיין עושה שלום, (הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 1996).

חגי סגל, איך התקשורת הישראלית כמעט החזירה את הגולן, (אתר NRG, 17 באוקטובר 2014).

טאוב גדי, המתנחלים : המאבק על משמעותה של הציונות, (הוצאת ידיעות אחרונות, 2007).

טבנקין יצחק, לקחי מלחמת ששת הימים : שובה של ארץ בלתי מחולקת, (הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1970).

יפה אהרון, המלחמה בארץ המרדפים, (מערכות 412, מאי 2007).

ירוחם כהן, תוכנית אלון, (תל אביב : הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1972).

כספית בן, נתניהו : ביוגרפיה, (ידיעות אחרונות, 2018).

ליבמן ישעיהו, רצח פוליטי : רצח רבין ורציחות פוליטיות במזרח-התיכון, (הוצאת מרכז יצחק רבין לחקר ישראל, 1998).

לסקוב שולמית, טרומפלדור : סיפור חייו, (ירושלים : הוצאת כתר, 1982).

מוריס בני, קורבנות : תולדות הסכסוך הציוני - ערבי 1881 – 2001, (הוצאת עם עובד, 2003).

מנור אודי, יגאל אלון : ביוגרפיה פוליטית, (כנרת זמורה ביתן, 2016).

מקובסקי דוד, לעשות שלום עם אש"ף, (הוצאה עצמאית, 1996).

נאור מרדכי, זלמן בלחובסקי - איש תל חי, (הוצאת יד יצחק בן-צבי, 2009).

סביר אורי, התהליך - מאחורי הקלעים של הכרעה היסטורית, (הוצאת משכל, 1998).

עיתונות

פלדמן ניצן, בצלה של מלחמת דה-לגיטימציה : רגישותה של כלכלת ישראל לסנקציות, (המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2016).

ראובן גל, אנשים נגד סקאדים : תגובת הציבור הישראלי להתקפות טילים הטילים בזמן מלחמת המפרץ, (המכון הישראלי למחקרים צבאיים, 1993).

רבינוביץ' איתמר, חבלי שלום, (דביר, 2004).

רבינוביץ' איתמר, יצחק רבין ביוגרפיה, (הוצאת דביר, 2017).

רביצקי אביעזר, הקץ המגולה ומדינת היהודים, (עם עובד, תל אביב, 1993).

שובל יהודית, דפוסי הסתגלות של עולי ברית המועצות, (הוצאת המכון למחקר חברתי שימושי, 1978).

שוורץ משה, בערבות לא מוגבלת: היסטוריה וכלכלה מדינית בחקלאות הקואופרטיבית של ישראל: מושבים וארגוני קניות - לפני המשבר ובעקבותיו, (אוניברסיטת בן-גוריון, 1995).

שיף זאב, יערי אהוד, אינתיפאדה, (הוצאת שוקן, 1990).

שמש משה, אש"ף: הדרך לאוסלו – שנת 1988 כמפנה בתולדות התנועה הלאומית הפלסטינית, (מתוך: עיונים בתקומת ישראל 9, 1999).

שפירא אניטה, יגאל אלון: אביב חלדו, (הוצאת הספריה החדשה, 2004).

שר גלעד, במרחק נגיעה, (ידיעות אחרונות, 2001).

ארכיון

Middle East Record 5, 1969-1970, 279. The Wye River Memorandum.

(מתוך: אתר משרד החוץ, 23.10.1998)

ביטאון "בבקעה" (1975-1985).

ביטאון "יתד" (1981-1999).

"עיתון המועצה האזורית בקעת הירדן" (2007-2009).

"בשביל הבקעה" (2009-2019).

הודעת ראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין במליאת הכנסת על אישור הסכם ישראל-פלסטיני בדבר הגדה המערבית ורצועת-עזה, (מתוך: אתר הכנסת, 5.10.1995).

היסטוריית החקיקה של חוק רמת הגולן, במאגר החקיקה הלאומי באתר הכנסת.

הסכם טאבה – אוסלו ב', (מתוך: אתר הכנסת, 28.9.1995).

חגי סגל, שבר בקעת הירדן, (ביטאון נקודה גיליון 107, 1987).

חוברת סגירת בית הספר רגב (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, יולי 1987).

חסנין הייכל, אל אהראם, 27 בספטמבר 1968.

יגאל אלון, עתיד השטחים ודרכי הטיפול בפליטים, (ארכיון יד טבנקין, 1967).

מכתב מחוסיין לשמעון פרס מיום 27 ליולי 1988, מתוך: משה ז"ק, חוסיין עושה שלום, (הוצאת

אוניברסיטת בר אילן, 1996), 11.

נאום לאומה של המלך חוסיין בדבר ניתוק הזיקה, (באתר המלך חוסיין, 28.7.1988).

נתוני למ"ס, גדילה יישובים, מתוך אתר הלמ"ס, שנים 2013-2016.

נתונים התקבלו על ידי המועצה האזורית בקעת הירדן, 15.11.2018.

נתן אלטרמן, מול מציאות שאין לה אח, עיתון דבר, יוני 16, 1967.

ספר חמישים שנה לבקעת הירדן (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, 2017).

פרוטוקול בדבר היערכות מחדש בחברון (נוסח לא רשמי), (מתוך : אתר הכנסת, 15.1.1997).

שלושים וחמש שנה לבקעת הירדן, (הוצאת המועצה האזורית בקעת הירדן, 2003), 11-32.

תוכנית לפיתוח בקעת הירדן, (הוצאת הנהלת החטיבה להתיישבות, פברואר 1972), 1-7.

עיתונות

אפרת וייס, עדיין צדיק, אתר YNET, 1.3.2004.

חגי סגל, איך התקשורת הישראלית כמעט החזירה את הגולן, (אתר NRG, 17 באוקטובר 2014).

טל רבינובסקי ורוני סופר, אתר YNET, 03.12.2009.

מאיה הורודניצ'אנו, אתר וואלה, 26.4.2018.

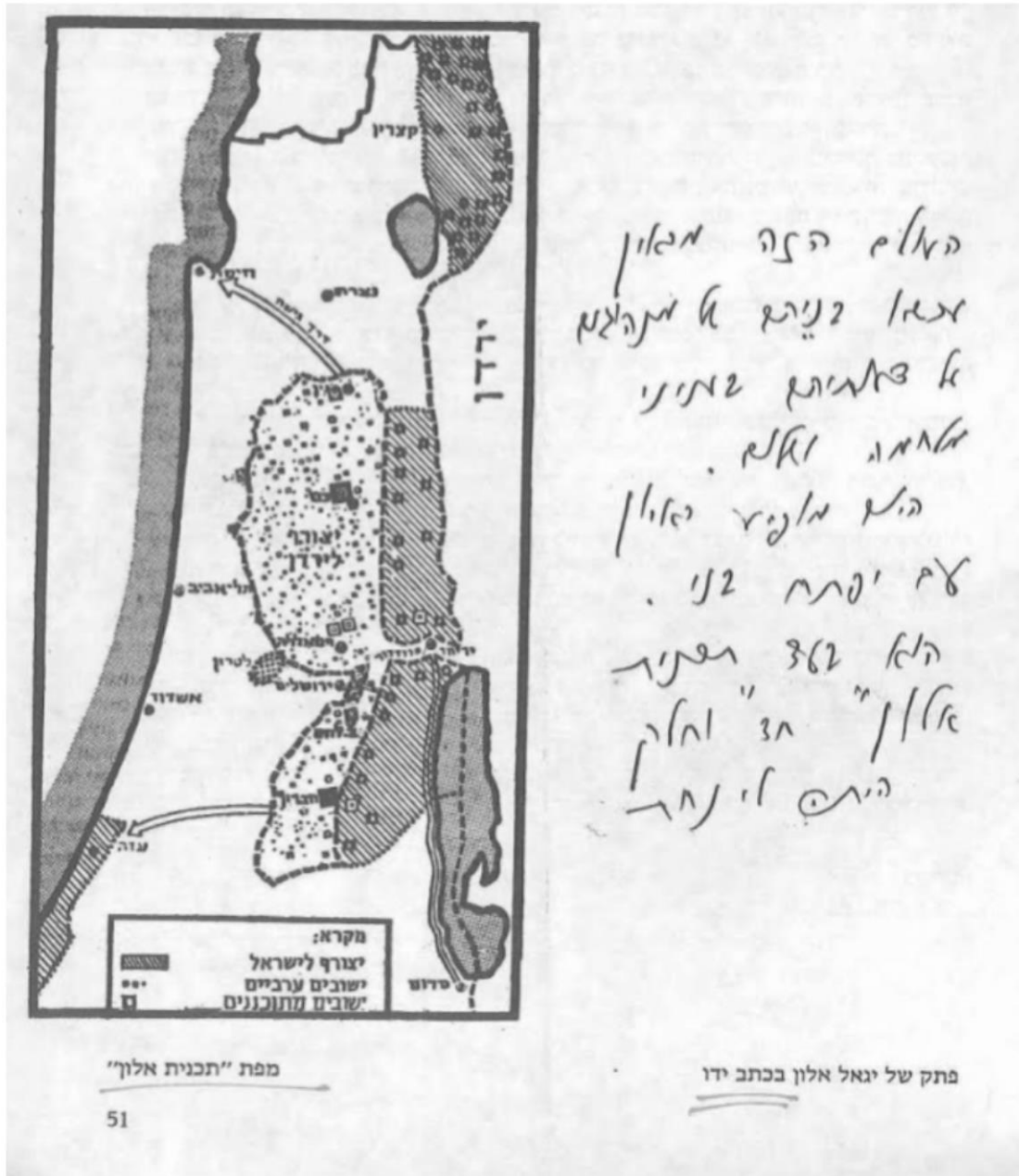
מערכת, אתר NRG, 03.12.2009.

פליקס פריש, מעריב, 11.8.2002.

קרני עם-עד, אתר YNET, 7.12.2009.

נספחים

מפת תוכנית אלון, בכתב ידו של יגאל אלון, 1967, מתוך ארכיון בית יגאל אלון

מתוך ארכיון הספריה הלאומית

כרזות המועצה האזורית בקעת הירדן, כנס חמישים שנה לבקעת הירדן, 2017

